



HİKRİSTİYANLIKTAKİ KURTULUŞ TASAVUURLARI

ORİGEN

RABİA KOCATAŞ



YAYINLARI

**HİRİSTİYANLIKTAKİ
KURTULUŞ TASAVVURLARI
“ORİGEN”**



AsbÜ Yayınları: 23

Baskı: Temmuz 2024

Yayın Sertifika No: 48453

İSBN: 978-625-94492-5-8

Kitabın Adı: Hristiyanlıktaki Kurtuluş Tasavvurları “Origen”

Yazar: Rabia Kocataş

Dizgi: Rabia Kocataş

İç Mizanpaj: Osman Kayaer

Kapak Tasarım: ASBÜ Basın Yayın

ASBÜ Yayınları:

ankara sosyal bilimler üniversitesi,

hükümet meydanı no: 2, 06050 ulus/ altındağ/ankara

bilgi@asbu.edu.tr,

telefon: +90 312 596 44 44-45,

faks: +90 312 311 86 00,

ptt keş: asbu@hs01.kep.tr

İçindekiler

GİRİŞ	7
1. BÖLÜM	13
ORİGEN'İN KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKAPLANI	13
1. Apokatastasis.....	13
2. İskenderiye ve Origen	16
3. İlk Dönem Kurtuluş Anlayışları	24
2.BÖLÜM	31
KUTSAL KİTAP'TA KURTULUŞ ANLAYIŞI	31
1. Eski Ahit'te Eskatoloji ve Kurtuluş ile İlgili Terimler.....	31
2. Eski Ahit'te Eskatoloji ve Kurtuluş Anlayışı.....	33
3. Yeni Ahit'te Eskatoloji ve Kurtuluş ile İlgili Terimler	41
4. Yeni Ahit'te Eskatoloji ve Kurtuluş Anlayışı	42
4.3. Elçilerin İşleri ve Vahiy Kitabı	46
3. BÖLÜM	51
ORİGEN VE KURTULUŞ	51
1. Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh	51
2. Kozmoloji ve Ruh Anlayışı.....	57
3. Kötülük ve Özgür İrade.....	62
4. Dirilme ve Cezalandırma	69
5. Apokatastasis ve Kurtuluş.....	73
SONUÇ	85
KAYNAKÇA	90

KISALTMALAR

1Ko.: Korintliler'e Birinci Mektup
1Se.: Selanikliler'e Birinci Mektup
2Ko.: Korintliler'e İkinci Mektup
2Se.: Selanikliler'e İkinci Mektup
Amo.: Amos
Bk/bk. : Bakınız
bs.: Basım, Baskı
çev.: Çeviren/tercüme eden Çık.: Mısır'dan Çıkış
d.: Doğum tarihi
ed.: Editör
Ef.: Efesliler'e Mektup
Elç.: Elçilerin İşleri
Erişim: Erişim Tarihi
Flp.: Filipililer'e Mektup
Gal.: Galatyalılar'a Mektup
haz.: Hazırlayan
Hez.: Hezekiel
Hoş.: Hoşea
İbr.: İbranilere Mektup
Lev.: Levililer
Luk.: Luka
M.Ö.: Milâttan önce
M.S: Milâttan sonra
Mar.: Markos
Mat.: Matta
ö.: Ölümü, vefat tarihi
s.: Sayfa
ts.: Tarihsiz
Va.: Vahiy
vb.: Ve benzeri
Yar.: Yaratılış
Yer.: Yeremya
Yşa.: Yeşeya
Yu.: Yuhanna

ÖNSÖZ

İnsanoğlu, çoğu zaman yeryüzünde karşılaştığı maddi ve manevi sorunları çözüp refaha kavuşma içgüdüsi ve isteğiyle yaşamaktadır. Dinlerse bu içgüdüünün bir uzantısı olarak insanlara gerek bu dünyada gerekse ahirette sıkıntılardan kurtulup mutluluğa ulaşmaları için belirli iman ve ibadet esaslarıyla yol göstermektedirler. Fakat çoğunlukla ölüm sonrasına yönelik olan bu kurtuluş öğretileri dinden dine hatta bir din içinde farklılık göstermektedir. Bu farklı teolojik görüşlerin ortaya çıkmasına ve kaynakların farklı bir şekilde yorumlanmasına yol açmıştır. Bu çalışmada da Hıristiyan gelenek içinde farklı kurtuluş anlayışları arasında en dikkat çeken ve tartışan görüşlerden biri olan evrensel kurtuluş anlayışı ve onu ilk defa sistemleştirmiş bir teolog olan Origen'in kurtuluş düşüncesi ele alınmıştır. Kurtuluş anlayışının daha iyi anlaşılması için Origen'in yetiştiği ortam ve Kutsal Kitap'ın kurtuluş anlayışı da konu edinilmiş ve elde edilen bilgiler karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Öncelikle hem akademik hayatımda hem de bu çalışmamızın yazma süresince desteklerini ve katkılarını eksik etmeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Ali Osman Kurt'a ve tavsiyelerine her zaman çok değer verdiğim kıymetli hocam Doç. Dr. Şevket Özcan'a teşekkürlerimi borç bilirim. Tezimi okuyarak tavsiyelerde bulunan Dr. Aykut Alper Yılmaz hocama; tez sürecinin başından sonuna kadar manevi anlamda her zaman yanımda olan çalışma arkadaşlarıma ve gönül kardeşlerim İrem Ayata, Tuğçe Yılmaz ve Zeynep Büşra Altundağ Dannawi'ye teşekkür ederim. En önemlisi maddi ve manevi olarak beni her zaman destekleyen ve arkamda duran aileme ve kardeşim Gamze Kocataş'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Rabia Kocataş

Ankara 2024

GİRİŞ

Psikolojik ve sosyolojik olarak yaşamın temel unsurlarından biri olan dinler, mensupları için birçok anlamı ve fonksiyonu içinde barındırmaktadır. Bir din, inanan bireyin dünyaya bakış açısını değiştirdiği gibi günlük hayatındaki pratiklerini belirli ritüeller etrafında yönlendirir. Bireyler, bu pratikleri inandıkları inancın bir emri ve göstergesi olduğu için yapmakla birlikte dinlerin vaat ettiği ve gösterdiği belli sonuçlara ulaşmak için de gerçekleştirirler. Bu bağlamda inancın ve ibadetlerin en temel gayelerinden biri kurtuluşa ve mutluluğa erişmektir.

Dini olarak kurtuluş insanların hastalık, kötülük, ıstırap ve ölüm gibi özünde negatif ya da istenmeyen durumlardan kurtulması anlamlarına gelmektedir. Kurtuluş anlayışı, insanların olağan, kırılğan ve geçici durumlarından duydukları kaygıya işaret eder ve dinlerin genel özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Tarihin başından beri ortaya çıkan bütün dinler gerek dünyadaki bir durumdan gerekse gelecekte (ya da ahirette) olacak olumsuz bir durumdan kurtulmaya yönelik öğretiler sunmuştur. Kurtuluş öğretileri, Tanrı, evren ve dünya anlayışlarına göre dinlerde çeşitlilik göstermektedir. Bazı dinler kurtuluşu bireysel gerçekleştirilen bir şey olarak düşünürken diğerleri evrensel ya da toplumsal olarak kabul etmişlerdir. Kurtuluşun hedefinin ne olduğu da değişmektedir. Örneğin Hıristiyanlık aslı günahtan kurtulmayı ve Tanrı'ya dönmeyi kurtuluş olarak düşünürken Budizm ve Hinduizm'de samsara döngüsünden kurtulmak esastır.¹ İslam'da ise hem bu dünyada hem de ahirette refahı sağlamak amaç olmakla birlikte kurtuluş tam anlamıyla kişinin cehennem azabından kurtulup cennette girip ebedi mutluluğa ulaşmasıdır.²

Türkçede kurtuluş kelimesi, İngilizcede *salvation*, Latince *salvatio* ve Grekçede *sōtēria* kelimeleriyle ifade edilmektedir. Yine Grekçeden gelen *sōtēr* kelimesi de kurtarıcı anlamına gelmektedir. Çalışmamızda sık sık kullanılacak soterioloji (soteriology) kelimesi de *sōtēria* kelimesinden türetilmiştir ve “kurtuluş öğretisi” anlamına gelmektedir. Terim, yaratıcının/ilahi varlıkların insanların kurtuluşundaki faaliyetlerini, dinlerin kurtuluş ile ilgili öğretilerini, bunlarla ilgili problemleri inceleyen bilim adı için kullanılmaktadır ve

¹ Ninian Smart, “Soteriology”, *Encyclopedia of Religion* (USA: Macmillan Reference USA, 2005), 12/8526.

² Nadide Şahin, *Hristiyanlık'ta Ruhbanlık Anlayışı* (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 491-492.

insanların inanç dünyasını, kaynağını, yok oluşunu, tabiatını ve kaderini anlamayı amaçlamaktadır.³

Çalışmamızda bir diğer sıklıkla kullanılan kelime eskatoloji kelimesidir. Eskatoloji, Grekçede “son” anlamına gelen “eschatos” kelimesinden gelmekte olup evrenin sonuyla alakalı doktrinlerin çalışılmasını ifade etmektedir. Kişisel eskatoloji ölüm gibi bireylerin kendi sonları ile alakalı şeyleri konu edinirken kozmik eskatoloji insanlığın ve evrenin sonuyla alakalı konulara odaklanır.⁴ Son ile alakalı şeylere kıyamet, dirilme, yeniden doğuş, ahiret gibi konular dahildir. Kurtuluş da genellikle sonda gerçekleşecek bir şey olarak düşünüldüğünden soterioloji ile benzer çalışma konularına ve materyallerine sahiptirler. Eskatoloji ile benzer bir kelime olan Apokaliptik, sonu ifade etmesi bakımından eskatoloji ile bağlantılı olmakla beraber daha çok Tanrı’nın aniden dünya düzenine müdahale ederek yok etmesiyle birlikte sonrasında yeniden bir düzen kurması üzerine yoğunlaşır.⁵ Bu bağlamda Apokaliptizmi eskatoloji altında bir konu olarak düşünebiliriz.

İsa’nın yaşarken vaaz ettiği en temel mesajlardan biri Tanrı’nın Egemenliğinin yakın olmasıydı.⁶ Bu yüzden ilk Hıristiyanlar “son”u kendileri hayattayken gerçekleşecek bir şey ve İsa’nın ölümden dirilmesiyle çoktan başlayan bir olgu olarak düşünmüşlerdir. Sonraki dönemlerde de özellikle kristoloji etrafında eskatoloji gelişim göstermiştir. 2.yüzyılda “Petrus’un Kıyameti” ve “Havarilerin Mektupları” gibi metinlerle eskatolojik literatür oluşmaya başlamıştır. 3.yüzyılda Hıristiyanların zulme uğramasıyla geleceğe ilişkin kurtuluş umutları hissedilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde İskenderiye’de ise daha iyimser ve entelektüel bir çerçevede fikirler ortaya atılmıştır.⁷ İskenderiyeli Origen de bu dönemde ve coğrafyada önemli bir teolog olarak ortaya çıkmıştır.

Origen’i kendinden sonra gelen teologlar arasında özel kılan, Hıristiyan düşüncesi içinde özellikle kurtuluş konusunda orijinal ya da teoloji ile felsefe sentezli öğretileri sistematik bir şekilde ortaya koymasıdır. *Apokatastasis* bağlamında oluşturduğu evrensel kurtuluş düşüncesi onu döneminin diğer teologları arasında ön plana çıkarmıştır. Her ne kadar ana akım Hıristiyanlık içinde başta evrensel kurtuluş anlayışı olmak üzere görüşleri eleştirilmiş olsa

³ Fuat Aydın, “Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/1 (01 Nisan 2015), 79.

⁴ Jerry L. Walls (ed.), *The Oxford Handbook of Eschatology* (New York: Oxford University Press, 2007), 22.

⁵ Fuat Aydın, *Pavlus Hıristiyanlığına Giriş* (Ankara: Eskiye Yayımları, 2011), 321-322.

⁶ “Kutsal Kitap”, *Kutsal Kitap* (Erişim 06 Haziran 2023). Mar.1:15.

⁷ Everett Ferguson, “Eschatology”, *Encyclopedia of Early Christianity* (New York: Routledge, 1990), 383.

da kendinden sonra gelenleri etkilemiş, araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu yüzden Origen'in en öne çıkan görüşlerinden biri olan kurtuluş anlayışının çalışılması hem Hıristiyanlık içindeki farklı kurtuluş düşüncelerini anlamak hem de ilk dönem Hıristiyanlığının çeşitliliğini ortaya koymak için önemlidir.

Çalışmamızın amacı, ana konumuz olan Origen'in kurtuluş üzerine olan fikirlerini ortaya koymaktır. Soterioloji, diğer teoloji alanlarından ayrı düşünülemeyeceği için kristoloji, hamartioloji (günah bilimi) ve özgür irade gibi konular üzerindeki görüşlerine de yer vererek kurtuluş anlayışının geniş bir yelpazede ele alınması amaçlanmaktadır. Bunu yaparken ana kaynakları temelde tutarak literatürdeki diğer araştırmacıların çalışmalarının da incelenmesi hedeflenmektedir. Ayrıca, Kutsal Kitap'ın ortaya koyduğu kurtuluş anlayışı ile Origen'in kurtuluş anlayışının karşılaştırması yapılarak paralelliklerin ya da farklılıkların analiz edilmesi amaçlar arasındadır. Nihai olarak, Origen'in evrensel kurtuluş anlayışının kendi teolojik sistemi içinde ve sık sık atıf yaptığı Kutsal Kitapla olan tutarlılığını inceleyerek kurtuluş üzerinde gelişen literatüre felsefi ve teolojik katkının sunulması amaçlanmaktadır.

Çalışmada cevaplamayı hedeflediğimiz bazı sorular belirlenmiştir. Erken dönemde gelişen Hıristiyanlıkta kurtuluş nasıl anlaşılmıştır? Kutsal Kitap kurtuluş hakkında neler söylemektedir? Origen'in teolojisinde yaratılış, Tanrı'nın adaleti ve diğer sıfatları, kefareti, kötülük kavramı ve özgür irade kurtuluş anlayışında nasıl sistematize edilmiştir? Origen'in düşüncesinde Apokatastasis evrensel kurtuluş bağlamında ne ifade etmektedir? Origen tam anlamıyla evrensel bir kurtuluş anlayışı ortaya koymuş mudur? Origen'in ortaya koyduğu evrensel kurtuluş anlayışı Kutsal Kitapla ne kadar uyumludur?

Çalışmanın amaçlarına ulaşmak için kaynak kritiği ve eleştirel düşünme ön planda tutulmuştur. Kutsal Kitap'ı esas alan 2. bölümde ve Origen'in düşüncelerinin yer aldığı 3.bölümde olabildiğince ana kaynaklar esas alınmaya çalışılmıştır. Kaynaklar dikkatli bir şekilde incelenmiş, çalışma başlıklarına göre kategorize edilmiş ve hem kendi içlerinde hem de bütün çalışma bazında analiz edilmiştir. İkincil kaynakların elde edilmesi için de kitaplar, makaleler, tezler taranmıştır. Origen'in görüşlerinin analiz edilmesinde kendisi hakkında çalışma yapmış araştırmacıların eserleri incelenmiş ve farklı yorumlamalar da konunun en iyi şekilde anlaşılması için ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde elde edilen verilerin kendi içinde ve birbirleri arasındaki ilişkinin analiz edilmesi için karşılaştırma metodu kullanılmıştır.

Çalışmanın kapsamında temel olarak Origen öncesi dönem, Origen'in düşünceleri ve Kutsal Kitap esas alınmıştır. Hıristiyanlığın genel kurtuluş anlayışı, farklı mezheplerin veya teologların yorumlamaları, günümüzdeki çeşitli kurtuluş fikirleri çalışmanın kapsamının dışında bırakılmıştır. Kutsal

Kitap ele alınırken de ağırlıkla pasajlar ve genel kabul edilen yorumlamalar esas alınmıştır. İlk veya sonraki dönem Hıristiyanların Kutsal Kitap yorumlamalarına yer verilmemiştir. Benzer şekilde Eski Ahit incelenirken Talmud ve rabbilerin görüşleri dâhil edilmemiştir. Origen çok sayıda kitap yazmış olmasına rağmen günümüze sınırlı sayıda kitabı ulaşmıştır. İkincil kaynaklarda bahsedilen bazı eserlerinin eksikliği ya da parçalar halinde bulunması çalışmamız açısından bir sınırlılık oluşturmuştur.

Origen üzerine Türkiye’de yapılmış en geniş çalışma Dr. Öğr. Üyesi Nadide Şahin tarafından yazılan ve daha sonra kitap olarak basılan 2018’de tamamladığı “Origen (Hayatı, eserleri ve Hıristiyan ilahiyatının şekillenmesindeki rolü)” başlıklı tezdir. Şahin tezinde Origen’in hayatını, eserlerini, Kutsal Kitap yorumcusu kimliğini ve teolojik görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Konumuzla alakalı olarak 2022 yılında yayımladığı tezinden üretilmiş “Origen’in Evrensel Kurtuluş Anlayışı: Apokatastasis” başlıklı bir makalesi de bulunmaktadır. Tezimiz, kurtuluş odaklı olması bakımından Dr. Öğr. Üyesi Nadide Şahin’in değindiği bazı konuları dışarıda bırakırken farklı olarak asli günah, dirilme, kötülük ve şeytanın kurtuluşu gibi konuları ele alacaktır. Ayrıca, tezimiz, Şahin’in eserlerinden farklı olarak Origen’in görüşleri üzerine araştırmacılar tarafından yapılan farklı yorumlamaları da ele almak suretiyle tartışmalı konuları analiz ederek ve Origen’in görüşlerini döneminin kurtuluş anlayışları ile Kutsal Kitap’ın kurtuluş anlayışı ile karşılaştırarak literatüre katkı yapmayı hedeflemektedir.

Yabancı literatürde çok farklı yönlerden çalışılan Origen, Türkiye hak ettiği ilgiyi görememiştir. Doç. Dr. Bilal Baş, “Orthodoxy of Origen of Alexandria’s Trinitarian Doctrine: Is his Theology Arian or Nicene?” başlıklı makalesinde Origen’in tartışmalı kabul edilen Teslis anlayışını ele almıştır. Origen üzerinde bir diğer eser Prof. Dr. Muhammet Tarakçı tarafından yazılan “Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu” adlı makaledir. Tarakçı, makalesinde Origen’in Kutsal Kitap yorumlanmasında nasıl bir anlayış benimsediğini konu edinmiştir. Nilay Karataş tarafından yazılan “Origenes’te Ruh ve Kötülük problemi” ve Fırat Çelebi tarafından yazılan “Origenes ve İbn Sina’da Kötülük Problemi” adlı yüksek lisans tezleri de bulunmaktadır. Tezler özel olarak Origen’in ruh ve kötülük görüşlerine odaklanmaktadır.

Çalışmada hem birincil kaynaklar hem de ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Çalışmamızda Origen’in teolojisinin en sistemli şekilde yer aldığı “Temel İlkeler Üzerine” (On First Principle) adlı eseri daha fazla kullanılmıştır. Önsöz ve dört ana bölümden oluşan eser, Tanrı, İsa, Kutsal ruh, özgür irade, evren üzerine konuları ayrı başlıklar altında işlediğinden düzenli ve sistematik bir bilgi sunmaktadır. Origen’in Matta ve Yuhanna üzerine yazdığı tefsirler ve Hezekiel ve Romalılar kitapları üzerine yazdığı vaazlar da konu bağlamında kaynak olarak sıkça kullanılmıştır. Bunların yanında aslında Origen’in

elimizde olan bütün eserleri çalışmanın birincil kaynağıdır. Konu gerektirdikçe kitaplar taranmış ve kaynak olarak kullanılmıştır. İkinci ana kaynak ise Kutsal Kitap'tır.

Türkiye'de Origen üzerine yapılan eserlerin azlığından dolayı ikincil kaynakların büyük bir çoğunluğunu İngilizce kaynaklar oluşturmaktadır. Yabancı kaynaklarda Origen'in düşünceleri üzerine yazılmış büyük bir külliyat bulunmaktadır. John Anthony McGuckin editörlüğünde hazırlanan ve 35 yazarın katkı sağladığı *The Westminster Handbook to Origen* adlı el kitabı hem Origen hem de fikirleri hakkında farklı başlıklarda geniş bilgi vermekte olup tezde başvurulan temel ikincil kaynaklardan biri olmuştur. Jan G. van der Watt'ın editörü olduğu *Salvation in the New Testament Perspectives on Soteriology* başlıklı kitap ile Jerry L. Walls'un editörlüğünü yaptığı *The Oxford Handbook of Eschatology* eseri Kutsal Kitap'taki kurtuluş anlayışının ele alındığı ikinci bölümde ana ikincil kaynaklardan olmuştur. Ön plana çıkan Türkçe kaynaklardan biri de içinde Origen'e bir bölüm ayrılmış olan Ahmet Arslan'ın "İlkçağ Felsefe Tarihi" serisinin 5. kitabı olan *Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesidir*. Kitap özel olarak Origen üzerine olmamakla birlikte Arslan, Origen'in felsefi düşüncelerini daha çok "Temel İlkeler Üzerine" eseri bağlamında ele almıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde Origen'in kavramsal ve tarihsel arka planı ele alınmıştır. Bu bölümde Origen'i bir teolog olarak sıra dışı yapan şeyi ve düşüncelerindeki felsefe ve din sentezini anlamak amaçlanmıştır. İlk önce kurtuluş anlayışının temeline yerleştirdiği apokatastasis terimi tanımlanıp Origen öncesi kullanımları incelenmiştir. Entelektüel arka planını ve yetiştiği ortamı anlamak için İskenderiye'deki Hıristiyanlığın gelişimi ve Origen'in hayatı, eserleri ve düşünce yapısını oluşturan kimlikleri ele alınmıştır. Son olarak Origen'in düşüncelerinin ilk Hıristiyanlar arasında nasıl bir konumda olduğunu anlamak amacıyla bu dönemde ön plana çıkmış Gnostiklerden Basilides, Carpocrates ve Valentinius, Justinus, İrenaeus ve İskenderiyeli Clement'in kurtuluş üzerine düşünceleri ortaya konmuştur.

İkinci bölümde Kutsal Kitap'taki kurtuluş anlayışı ele alınmıştır. Eski Ahit ve Yeni Ahit ayrı bir şekilde incelenmiştir. Önce Kutsal Kitaplarda kurtuluşu ifade eden terimler ortaya konmuştur. Daha sonra yazıldıkları farklı dönemlerin ve farklı yazarların kurtuluş anlayışına etki etmesi sebebiyle Kutsal Kitap bölümlere ayrılarak kendi içlerinde eskatoloji ve soterioloji anlayışları tahkik edilmiştir.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan son bölüm ise Origen'in kurtuluş anlayışına odaklanmaktadır. Bölüm, beş alt başlığa ayrılmıştır. İlk olarak Origen'in kurtuluş anlayışında nasıl bir role sahip olduklarını anlamak için Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh düşüncesi ele alınmıştır. İkinci başlıkta yaratılış planıyla yakından ilgili olan kozmoloji ve ruh anlayışı; üçüncü bölümde ise

kötülük ve özgür irade konusu ortaya konmuştur. Dördüncü alt başlık son ile alakalı kavramlar olan “Dirilme ve Cezalandırma”yı konu edinmektedir. Son olarak ise Origen’in apokatastasis ve evrensel kurtuluş anlayışı önceki bölümlerin sağladığı bilgiler ile incelenmiştir.

1. BÖLÜM

ORİGEN'İN KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKAPLANI

1. Apokatastasis

Greçe olan *Apokatastasis* (ἀποκαταστασις) terimi, bir şeyin önceki haline geri getirilmesi anlamına gelen *apokathistemi* (ἀποκαθιστημι) (diğer bir formuyla *apokathistano*) fiilinden meydana gelen ve “yenilenme”, “eski haline getirme” şekline çevrilebilecek bir isimdir. Kelime esas olarak seküler bir anlama sahiptir. Eski metinlerde ödünç alınan bir şeyin geri verilmesi, bir hastanın iyileştirilmesi (sağlığına kavuşturulması), su kanallarının ve yolların restore edilmesi ve savaş esirlerinin geri verilmesi gibi farklı bağlamlarda kullanılmıştır.⁸ *Apokatastasis*, seküler kullanımlarının yanında Stoacılar ve Platoncular tarafından felsefi bağlamda da kendine yer bulmuştur. Özellikle kozmoloji ve ruh ile ilgili olan felsefi öğretiler, geri dönüşü ve eskiden olan bir durumun yeniden restore edilmesine işaret etmektedir. Terimin günümüzdeki şekliyle ruhların mükemmel ve mutlak iyi olan Tanrı'ya dönüşünü ve O'nunla bir olmasını yani düşüşten önceki hallerine dönüşlerini ifade etmesi Origen'in kelimeyi teorileştirmesi ile birlikte olmuştur. Yeni kazandığı anlamlarla terim, antropolojik ve kozmik olarak sonun başlangıca döneceğini ifade etmektedir.⁹

Platon'un kozmolojisine göre evren dağınık halden kendisinin de en yüksek derecede iyi olduğu Demiurgos adını verdiği bir sanatkar tarafından düzenlenmesiyle yaratılmıştır. Demiurgos, evreni idealar dünyasına bakarak tek olacak şekilde yaratmış ve evren canlı olduğundan dolayı maddi yönüne bir ruh ve ruha da akıl vermiştir.¹⁰ Demiurgos, evreni, yaratırken örnek aldığı modele yani idealar dünyasına daha çok benzetmek istemiştir. Fakat örnek aldığı model sonsuzdur ve yaratılan bir şeyi sonsuzluğa benzetmek imkansızdır. Bunun üzerine Demiurgos, sonsuzluğa benzeterek zamanı yaratmıştır. Bu yaratmada öncelik ve sonralık söz konusu değildir. Zaman evrenle birlikte yaratılmıştır ve her zaman birlikte var olacaktır. Evrenin örnek alındığı model sonsuz olduğu için evren de her zaman var olmuştur ve olacaktır. İnsanlar ise Demiurgos'un yarattığı tanrılar tarafından yaratılmışlardır.

⁸ H.G Link, “Reconciliation”, *The New International Dictionary of New Testament Theology*, ed. Colin Brown (USA: Zondervan, 1985), 3/146.

⁹ Nadide Şahin, “Origen'in Evrensel Kurtuluş Anlayışı: Apokatastasis”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Eylül 2022), 1208.

¹⁰ Eyüp Çoraklı, “Platon'un Ruh (Psykhē) Anlayışı”, *Felsefe Arkivi* 56 (05 Temmuz 2022), 13-28.

Demiurgos, tanrıları yarattığı kâsede geriye kalan tözden daha az saf olan ruhları meydana getirmiş ve bu ruhları her bir gök cismi ile eşleştirmiştir. Daha sonra tüm ruhlara kaderin yasalarını ve evrenin işleyişini göstermiştir. Fakat insan bedeninin bazı gelgitleri mevcut olduğundan dolayı doğuştan bazı özelliklere sahip olarak doğmuşlardır. Bu özellikler karşıtlarıyla beraber kavrama gücü, hazzın ve acının karışımı olan arzu, korku ve tutkudur. İnsanlar yaşadıkları süre boyunca bedenlerine ve dolayısıyla bu duygulara hâkim olduklarında daha önce buldukları gök cisimlerine geri dönmektedirler.¹¹ Burada bahsedilen pasajın Grekçe metninde “*apokatastasis*” kelimesi geçmemekle birlikte ruhların eşleştikleri yıldızlara döneceği anlayışı Origen’in teolojisindekine benzer olarak aslına/geldiği yere geri dönüş olgusuna işaret etmektedir.

Platon ruhu hareketsiz olanı hareket ettiren hareketin ilkesi olarak tanımlamaktadır. Ruh, ilke olduğu için doğmamıştır ve hareketsiz olandan daha önce var olmak zorundadır. Doğmayan bir şey ölmeyeceği için de ruh ölümsüzdür. Zira eğer ruh daha sonradan meydana gelen veya yok olan bir şey olsaydı evrenin geçmişte ya da gelecekte hareketsiz olması gereken bir zaman olması gerekirdi. Platon, her şeyin karşıtlığıyla var olduğu ve yaşamın karşısında ölüm olduğu gibi ölümün karşısında da yaşam olduğu düşüncesiyle ölümden sonra hayat olduğunu vurgulamıştır.¹² Buna göre bedenine hâkim olamayan ruhlar dünyaya yeniden gelmektedirler. Platon’a göre önceki hayatlarında başarısızlığa uğrayan ve dünyaya doğan ruhlar, kadın olarak dünyaya gelmektedirler. Eğer bu hayatta da başarısız olurlarsa bu defa hayvan olarak yeniden doğmaktadırlar.¹³

Apokatastasis terimi ve kavramsal kullanımı Stoacıların felsefesinde daha açık bir şekilde görülmektedir. Terim astronomik anlamda ebedi dönüş kuramı bağlamında kullanılmıştır. Stoacılar, Platoncular gibi evrenin tek olduğunu söylemekle birlikte zamanın tekrarlandığı ve sonsuz döngüde evrenlerin yok olup yeniden başladığı görüşünü savunmuşlardır. Yeniden başlayan her evren periyodik şekilde gerçekleşen evrensel bir yangından (*ekpyrosis*) sonra meydana gelmektedir. Evrendeki her şey kozmosu yönlendiren yüce Logos’a bağlı olarak bu evrensel yangına dönerek içinde erimekte ve böylece bir sonraki zaman dilimine geçilmektedir.¹⁴ Gök cisimleri eski yerlerine dönmekte, insanlar aynı kişiler olarak dünyaya gelip aynı şekilde davranarak aynı seçimlerde bulunmakta ve aynı olaylar sonsuzluk döngüsü içinde

¹¹ Platon, *Timaeus and Critias*, çev. Robin Waterfield (USA: Oxford University Press, 2009), 31-32 (42a-42b).

¹² Platon, *Phaidon*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2022), 63 (72a).

¹³ Platon, *Timaeus and Critias*, 32 (42b).

¹⁴ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 5/309-310.

gerçekleşmektedir.¹⁵ Bu döngü *apokatastasis* terimi ile ifade edilmiştir. Origen de aynı terimi kullanmasına rağmen ileride göreceğimiz gibi Stoacıların savunduğu geri dönüşten daha farklı bir olgu savunmakta ve Stoacıları özellikle her aeon'un (çağ, dönem, çok uzun zaman) aynı olduğu fikri yüzünden eleştirmektedir. Zira Origen'e göre her döngünün aynı olması ve insanların aynı şeyleri yapıp aynı tercihlerde bulunuyor olması özgür irade prensibine ters düşmektedir.¹⁶

Origen hem apokatastasis görüşünü hem de genel olarak teolojik görüşlerini Eski ve Yeni Ahit'ten pasajlara dayanarak ve bu pasajları yorumlayarak ortaya koymaktadır. Özellikle *apokatastasis* öğretisinden bahsederken doğrudan bağlantılı olmayan pasajlardan da yararlanmaktadır. Zira terim gerek isim gerek fiil formunda Kutsal Kitap'ta kendine çok fazla yer bulmamıştır. Eski Ahit'te dönmek, yeniden, eski haline getirmek anlamlarında İbranice *šûb* (שׁוּב) kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime, eşinin kocasına geri verilmesi,¹⁷ kişinin eski görevine geri getirilmesi,¹⁸ paranın veya malın geri verilmesi,¹⁹ toprağın bir kişiye geri verilmesi veya kişinin toprağına geri dönmesi,²⁰ yaşama döndürmek,²¹ krallığın geri verilmesi,²² sağlığın önceki haline döndürülmesi,²³ kent in ya da yapıların restore edilmesi,²⁴ İsrail halkının bir araya getirilmesi²⁵ gibi bağlamlarda kullanılmıştır. Anlam ve bağlamlardan anlaşılacağı üzere Eski Ahit aslına dönmek ya da eski haline getirmek anlamına gelen *šûb* kelimesini kurtuluş bağlamında bahsetmemiştir. İlgili pasajlara bakıldığında kelime çoğunlukla bir şeyin veya kimsenin eski yerine döndürülmesi ya da gelmesi ile paranın/malın geri verilmesi anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Eski Ahit'in Septuagint çevirisinde *apokatastasis* isim çekimiyle hiç geçmemektedir. Fiil formu ise çoğunluğu apokrif sayılan kitaplarda olmak üzere farklı çekimlerde bulunmaktadır.

¹⁵ Ilaria L.E. Ramelli, *The Christian Doctrine of Apokatastasis: A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena* (Leiden: Brill, 2013), 7.

¹⁶ Origen, "Against Celsus", çev. Philip Schaff, *Fathers of the Third Century: Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second*, Ante-Nicene Fathers (Grand Rapids, 1885), 4/522 (5.21).

¹⁷ "Kutsal Kitap" Yar., 20:7, 20:14,.

¹⁸ Yar.40:13, 40:21, 41:13.

¹⁹ Yar.42:25, 42:28; Lev.6:4; Hak.17:3-4; Eyü.20:10/18; Mez.69:4; Yşa.42:22; Hez.18:7/12/15.

²⁰ Lev.25:27-28; Hak.11:13; 1Sa. 7:14; 2Sa. 9:7; 1Kr. 20:34; 2Kr. 8:6; Neh.5:11-12; Yer. 27:22.

²¹ Rut.4:15.

²² 2sa. 16:3.

²³ 1Kr. 13:6.

²⁴ 2Ta. 26:2; Yşa.58:12.

²⁵ Yşa.49:6.

Yeni Ahit'te apokatastasis ve fiil formları, sağlığın eski haline döndürülmesi, Eski Ahitte olduğu gibi yaygın olarak kullanımıyla bir yere, birine ya da cemaate geri dönmek,²⁶ politik anlamda İsrail egemenliğinin yeniden kurulması²⁷ ve kurtuluş bağlamında her şeyin eski haline getirilmesi anlamlarında kullanılmıştır. İyileştirme ile ilgili olan pasajlar İsa'nın mucize sergilediği durumlardan bahsetmektedir. Bunlardan biri İsa'nın sebt günü havrada hasta bir adamın elini eskisi gibi yaptığı anlatılan pasaj;²⁸ diğeri de kör olan bir adamın gözlerinin açtığı pasajdır.²⁹ Tanrı dışında İlyas'ın da her şeyi yeniden bir düzene koyduğundan bahsedilmektedir. Yahudiler tarafından beklenen İlyas, İsa'ya göre çoktan gelmiş ve her şeyi düzene koymuştur. Bahsedilen İlyas, Vaftizci Yahya'dır.³⁰ Yeni Ahit yorumcularına göre buradaki yeniden düzene koyma, Mesih'in inkârı ve çilesi ile alakalı kutsal yazıların gerçek anlamlarını insanlara aktarmak, insanları doğru yola çağırarak İsa'nın gelmesi kendini feda etmesi hakkında insanları aydınlatmak gibi eylemleri içermektedir. *Apokatastasis*'in isim formu ise Yeni Ahit'te bir kez geçmektedir. Her şeyin başlangıca döneceği ve yeniden düzene sokulacağı teolojik fikri temel olarak Elçilerin İşleri 3:21'deki bu ismin (ἀποκαταστάσεως) geçtiği pasaja dayandırılmaktadır. Bu pasaja göre her şeyin yeniden düzenleneceği vakte kadar İsa'nın göklerde kalması gerekmektedir.³¹

2. İskenderiye ve Origen

Origen'in bakış açısını kavramak için içinde doğduğu, eğitim aldığı ve entelektüel olarak beslendiği kültürü bilmenin önemli olduğu kadar doğum yeri olan İskenderiye'yi ve mirasını anlamak da aynı şekilde önemlidir. Greko-Roman dünyanın ekonomik, kültürel ve ilmi olarak en önemli şehirlerinden biri olan İskenderiye, MÖ 332 yılında Büyük İskender tarafından Mısır'da kendi adını taşıyacak büyük bir Yunan metropolisi inşa etme isteğiyle kurulmuştur. Büyük İskender'in ölümünden sonra geride bıraktığı krallık dört bölgeye bölünmüş ve Mısır'ı içine alan bölge de komutanlarından biri olan I. Ptolemaios Soter'in egemenliğine girmiştir. Hukuki, askeri ve yönetsel altyapıyı oluşturmanın yanında I. Ptolemaios Soter, şehirdeki kültürel ve bilimsel gelişmeye de önem vermiştir. Bu doğrultuda İskenderiye'ye bir kütüphane ve müze (ilmi bir okul) inşa

²⁶ İbr. 13:19.

²⁷ Elç.1:6.

²⁸ Mat.12:13 “Sonra adama, «Elini uzat» dedi. Adam elini uzattı. Sakat el, öbürü gibi eski sağlam durumuna geliverdi.”; diğerleri için bkz. Mar.3:5, Luk.6:10

²⁹ Mar.8:25 “Sonra İsa ellerini yeniden adamın gözleri üzerine koydu. Adam gözlerini açtı, baktı; iyileşmiş ve her şeyi açık seçik görmeye başlamıştı.”

³⁰ Mat.17:11-13

³¹ Elç.3:21

ettirmiştir. Şehir, I. Ptolemaios'un halefleriyle Ptolemaios Hanedanlığı (MÖ 305-MÖ30) altında gelişimini sürdürmüş ve döneminin entelektüel ve manevi olarak ilmi faaliyetlerinin odak noktası olmuştur. Bu yönüyle İskenderiye'nin ilmi ve kültürel birikimi Yahudi ve Hıristiyan düşünce dünyasını da derinden etkilemiştir.³²

Antik Yunan kültürünün temel özelliklerinden biri, varlıklı kişilerin eserlerin yazılmasında ve üretilmesinde yazarlara sağladığı maddi desteği ifade eden yazınsal himayedir. İskenderiye müzesinin kurulmasına vesile olan ve İskenderiye'yi bir ilim merkezi getiren sebep de Ptolemaios hanedanlarının krallığın kurulmasından itibaren bu himaye sistemini etkili bir şekilde kullanmalarıdır. Müzeyi ve kütüphaneyi şehrin merkezinde, saraylarının yanında inşa etmelerinin yanı sıra hem İskenderiye'deki hem de diğer şehirlerdeki öne çıkan bilginleri bilim yapmaları için buralara davet etmişler ve Yunan ilmi literatürünü kendi bünyelerinde toplamaya çalışmışlardır. Bütün bu çabalar farklı alanlarda çalışma yapan kişileri İskenderiye'ye çekmiştir. Bilginler kendi araştırmalarını rahatlıkla ve imparatorluğun desteğiyle yürütmüşler, kendi görüşlerini diğer düşünürler ile paylaşarak tartışmışlardır. Bunların yanında İskenderiye Müzesi bir eğitim merkezi olarak da faaliyet sürdürmüştür. Müzenin ilmi hayattaki önemi Ptolemaios hanedanlığının düşüşe geçmesiyle azalma göstermişse de yıkılışına kadar Roma döneminde de imparatorluk desteğiyle faaliyet göstermiş ve entelektüelleri kendine çekmiştir.³³

Daha ilk dönemlerde alimler Odysseia ve İliad gibi eserleri editleme, yorumlama ve metinsel kritiğe tabi tutma gibi filoloji çalışmalarını da içine alan akademik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Fakat Ptolemaios hanedanlığı döneminde İskenderiye'deki felsefe çalışmaları aynı verimlilik içerisinde ilerlememiştir. İskenderiye I. yüzyıla kadar felsefeciler için bir çekim merkezi olmamış ve felsefe faaliyetleri daha çok Platon tarafından kurulan Atina'daki Akademi merkezli gelişmiştir.³⁴ MÖ I. yüzyılda ise Mithridatis Savaşları sırasında pek çok entelektüel yönlerini Atina'dan Roma ve İskenderiye'ye çevirmiştir. Bu yön değiştirme bölgedeki felsefi faaliyetleri canlandırmaya başlamıştır. Birçok farklı bölgeden ve hem düşünsel olarak hem de inanç bağlamında farkı arka plandan gelen düşünürler, İskenderiye okulunda eklektik bir yapı oluşturmuştur. Yunan-Helenist okullar, Yahudiler, bazı kültürelere bağlı takipçiler ve daha sonra Hıristiyanlar bu eklektik yapı içinde değişik düşünce okullarının ve akımların ortaya çıkmasına yol açmışlardır.

³² Everett Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity* (Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1993), 16-17.

³³ Edward J. Watts, *City and School in Late Antique Athens and Alexandria* (Londra: University of California Press, 2008), 154-155.

³⁴ Peter M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 1/480.

İskenderiyeli Philo'nun temsilcilerinden biri olduğu Helenistik Yahudilik ve Hıristiyanlığın içinden doğan Gnostikler ya da Hıristiyan okulları arasında kendine yer bulan İskenderiye İlahiyat Okulu bunlara örnek sayılabilir.³⁵

Hıristiyanlığın ilk 2 yüzyılda İskenderiye'de nasıl geliştiği hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Elçilerin İşleri kitabının 6. babında anlatılana göre İstefan'ın tartıştığı kişiler arasında İskenderiye'den olanlar da mevcuttur. 18. babta da dini çok iyi bilen Apollos adındaki İskenderiyeli bir Yahudi'nin Efes'e gelip vaaz verdiğinden bahsedilir. Bu anlatımları esas alarak toplu bir şekilde Hıristiyanlığa geçişten ziyade İskenderiye'deki Hıristiyanlığın varlığının, Yahuda bölgesine gelen İskenderiyeli Yahudilerin duydukları bilgileri şehirlerine götürmeleriyle başladığını varsaymak mümkündür. Diğer yandan Hıristiyan nüfusunun Kudüs'ün düşüşüyle birlikte Helenileşmiş Yahudilerin toplumuyla entegre olma amacı güderek Hıristiyanlığı benimsemeleriyle artmış olması da yüksek olasılıklıdır. Hıristiyanların 2. yüzyılın başlarında şehirdeki varlıklarına işaret eden en eski kaynak ise İskenderiyeli Clement'in kendi eserinde bahsettiği *Petrus'un Kerigması* adlı fragmanlardan oluşan eserdir.³⁶ Yine bu tarihlerde Basilides gibi Gnostik Hıristiyanların öğretilerinin yaygınlaşması ve etkilerini göstermeleri de Hıristiyanlığın da beraberinde yaygınlaştığını göstermektedir.

Eusebius (MS 260-340), İskenderiye Hıristiyan İlahiyat okulunun Commodus'un imparatorluğunun ilk senelerinde (MS 180 civarı) Pantaeus (MS 120-200) tarafından kurulduğundan bahsetmektedir.³⁷ Fakat okulun kurulmasından önce de şehirde Hıristiyan öğretmenler özel okullar aracılığı ile eğitim vermekteydi. Genel olarak İskenderiye Hıristiyan geleneği ve okulu, ortaya çıkmasından önce şehirde yaşayan düşünürlere ve Yunanlıların, Yahudilerin ve Helenizm'in ortaya koyduğu eklektik kültüre çok şey borçludur. İskenderiye Kütüphanesindeki ve Müzesindeki, özellikle filoloji ile ilgili yapılan çalışmalar İskenderiye Hıristiyan geleneği içinde retoriği ve dilbilgisini ön plana çıkarmıştır. İskenderiyeli Philo'nun (MS 20-50) teoloji ile felsefeyi bir araya getirmesi ve kutsal kitapları yorumlama şekli kendinden sonra gelecek Hıristiyanlar için yol açmıştır. Nitekim İskenderiye Hıristiyan İlahiyat okulu bir ekol olmuş ve Kutsal Kitap'a daha tarihsel, lafzi ve dilbilimsel olarak yaklaşan Antakya okulunun karşısında Yunan ve Hıristiyan kültürünün karıştığı, alegorik Kutsal Kitap yorumunun ön plana çıktığı bir merkez haline gelmiştir.

³⁵ P. Tzamalikos, *Origen: Cosmology and Ontology of Time* (Leiden: Brill, 2006), 5.

³⁶ Attila Jakab, *The Oxford Handbook of Origen*, ed. Ronald E. Heine - Karen Jo Torjesen (New York: Oxford University Press, 2022), 41-42.

³⁷ Eusebios, *Kilise Tarihi*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2011), 134-135.

Philo'nun İskenderiye ekolüne etki etmesi gibi bu okulun gelişmesine katkı sağlayan başka unsurlar da mevcuttur. Bunların başında 2. yüzyılın başlarında yaşamış Basilides ve oğlu İsidoros gibi Gnostik Hıristiyanlar gelmektedir. Hıristiyan inancına mensuplarca heterodoks kabul edilen Gnostik Hıristiyanlar, karşı olarak Ortodoks Hıristiyanlığın gelişmesine ve bu heterodoks akımlara yönelik apolojetik literatürün gelişmesine sebep olmuşlardır. Nitekim gnostiklerin birçoğunun yazıları bize direkt ulaşmamıştır. Bu yüzden görüşleri hakkındaki bilgilere onlara reddiye yazan Ortodoks yazarların eserlerinden haberdar olmaktadır.³⁸ Yunan felsefesi de retorik ve filoloji gibi İskenderiye teolojisinin temel taşlarından biri olarak görülmüştür. Felsefeye yaklaşım dönemin teologları tarafından dinle ilişkisi farklı şekillerde algılansa da genel olarak Kutsal Metin çalışmalarında başlangıç kabul edilmekteydi. Felsefenin temel konseptleri ve bunlarda kullanılan hermenötik yöntemin katkısı Hıristiyan yorumlama geleneğinin ve teolojisinin gelişmesinde önemli bir yere sahipti.³⁹

2. yüzyılın sonlarına doğru Ortodoks kabul edilen akımdan Hıristiyanların ön plana çıktığı görülmektedir. Bunların başında ilk Ortodoks kabul edilen Pantaenus gelmektedir. Kendisi 180 yılları civarında İskenderiye Hıristiyan okulunun başında bulunmuştur.⁴⁰ İskenderiyeli Clement, okulun başı olarak Pantaenus'u takip etmiştir. Clement'in eserleri bölgedeki ister varlıklı ve entelektüel ister halktan inanan olsun Hıristiyan cemaati varlığının kanıtı olması açısından önemlidir. Clement hem Hıristiyanlığa geçen paganlara hem de kendi dinleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen Hıristiyanlara ders vermiştir. Ortodoksluğun temel savunucularından biri olmuş ve kilisenin tek bir çatı altında toplanması gerektiğini savunmuştur.⁴¹ Clement'in halefi bahsedilen kişi ise öğrencisi olduğu düşünülen Origen'dir. Fakat İskenderiye Hıristiyan okulunun resmi önderleri olarak zikredilen Pantaenus, Clement ve Origen sıralamasının Eusebius tarafından yapılan bir kurgu veya varsayım olduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmacılara göre bu kişilerin arasında okulun yönetiminde bulunan başka kişiler de olmalıdır.⁴² Ayrıca, şehirde özel okullar bulunsa da Origen dönemi öncesinde böyle bir sıralamayı gerekli

³⁸ Samuel Rubenson, "From School to Patriarchate: Aspects on the Christianisation of Alexandria", *Alexandria: A Cultural and Religious Melting Pot*, ed. George Hinge - Jens A. Krasilnikoff (Aarhus: Aarhus University Press, 2009), 146.

³⁹ M. Simonetti, "ALEXANDRIA, school", *Encyclopedia of Ancient Christianity*, ed. Angelo Di Berardino vd. (Illinois: IVP Academic, 2014), 1/79.

⁴⁰ M. Whittaker, "Pantænus", *The New Catholic Encyclopedia* (Michigan: Gale, 2002), 10/824.

⁴¹ Rubenson, "From School to Patriarchate: Aspects on the Christianisation of Alexandria", 146-147.

⁴² Eric Osborn, *Clement of Alexandria* (New York: Cambridge University Press, 2005), 19-21.

kılacak ilahiyat okulu gibi resmi bir kurumun varlığı son zamanda yapılan çalışmalarda sorgulanmıştır. Bunun yanında Origen'in Clement'i bildiği kesin olsa da eserlerinde hiçbir şekilde hocası sayılan İskenderiyeli Clement'e atıf yapmamış olması bu ikisi arasındaki halefiyet ilişkisini tartışmalı hale getirmiştir.⁴³

İskenderiye Hıristiyan İlahiyat Okulu denilince akla gelen ilk isimlerden olan Origen, Hıristiyan geleneği için önemli kişiliklerden biridir. Origen'in hayatı ile bilgilere çoğunlukla Eusebius'un "Kilise Tarihi" kitabından ulaşmaktayız. Doğumu 184 veya 185 yıllarına İskenderiye'ye tarihlendirilmektedir. Eusebius, Origen'in daha küçük yaşlardan Kutsal Kitap literatürünü ve Yunan bilimlerini öğrenmeye başladığını ifade etmektedir.⁴⁴ Hıristiyan bir ailede doğan Origen, 17. yaşındayken Septimius Severus zamanında Hıristiyanlara uygulanan baskılar sırasında babasını şehit olarak kaybetmiştir. Ailesini desteklemek isteyen Origen, retorik ve temel din dersleri vermiştir. Varlıklı hamisi Ambrose, Origen'i kariyerinde desteklemiş ve yazmalarında yardımcı olacak yedi kâtip ve pek çok müstensih sağlamıştır. Sonrasında hız kazanarak eserlerini yazmaya başlamıştır. Çalışmalarının temelini Kutsal Kitap yorumlamaları oluşturmuştur. Daha öncesinde Origen ile İskenderiye piskoposu Demetrius arasında başlayan tatsızlıklar, eserlerinde yazdıklarından dolayı iyice şiddetlenmiş ve Origen'in Filistin'de papazlara vaaz vermesiyle iyice doruğa ulaşmıştır. Sonrasında ise Origen, 231 yılında İskenderiye'yi terk ederek Filistin'deki Caesarea'ya yerleşmiş ve akademik faaliyetlerine burada devam etmiştir.

Origen, Caesarea'ya yerleştiği dönemde bir okul kurmuş ve Kutsal Metin yorumu ile alakalı kitaplarının birçoğunu burada yazmıştır.⁴⁵ Hocaları arasında başta İskenderiyeli Clement sayılmaktadır. Her ne kadar bu bilginin doğruluğu tartışılabilir de ikisinin de İskenderiye'deki geleneğin bir parçası olduğu düşünüldüğünde aynı bilgi birikiminden beslenmeleri kaçınılmaz olmakla birlikte Origen'in Clement'ten etkilenmesi de mümkündür. Felsefeyi ise pagan bir Platonist olan ve yeni-platonculuğun kurucusu kabul edilen Plotinus'a da eğitimlik yapmış olan Ammonius Sakkas'tan (MS 175-242) öğrendiği söylenmektedir.⁴⁶

Origen'in mektuplar, tefsirler, vaazlar, şerhler ve apolojetik eserlerden oluşan devasa bir külliyatı bulunmaktadır. Fakat eserlerinin birçoğu günümüze kadar ulaşmamıştır. Eserlerinin bir bölümü Rufinus, Jerome ve bilinmeyen bir

⁴³ R.N Norris, "School of Alexandria", *The Westminster Handbook to Origen*, ed. John Anthony McGuckin (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 191.

⁴⁴ Eusebius, *Kilise Tarihi*, 145-146.

⁴⁵ Peter W. Martens, *Origen and Scripture, The Contours of the Exegetical Life* (New York: Oxford University Press, 2012), 18.

⁴⁶ Jakob, *The Oxford Handbook of Origen*, 81.

çevirmenin Grekçeden Latinceye yaptıkları çeviriler ile günümüze ulaşmıştır. 20 yıl üzerinde çalıştığı Eski Ahit'in edisyonu olan *Hexapla* hayatının en büyük eseri olarak gösterilmektedir. Origen bu eserde Eski Ahit'in İbranice metnin yanındaki sütunda Grek harfleriyle transliterasyonuna; diğer sütunlar da ise Aquila, Symmachus ve Theodotion'un Grekçe Eski Ahit edisyonlarına yer vermiştir. Origen'in bu eseri yazmasındaki amacı bilinmemekle birlikte araştırmacılar tarafından birkaç teori ortaya atılmıştır. Bunlardan bazıları Origen'in Eski Ahit'in İbranice versiyonuna daha önem verdiği ve bu yüzden Septuagint'i İbrani versiyonla uyumlu hale getirmeye çalıştığı görüşü ve İbraniceyi tek otorite olarak kabul eden Rabbiler ile yapılan apolojetik tartışmalara güvenli bir zemin hazırlama isteğiyle kitabı ele aldığı görüşüdür. Bir diğer görüşe göre ise Origen'in kitabı yayımlamak gibi bir amacı yoktu ve sadece eğitim amaçlı olarak farklı versiyonları bir araya getirmişti.⁴⁷ Tarihiçi Sokrates, Origen'in her çarşamba ve cuma günleri vaaz verdiğini belirtmektedir.⁴⁸ Diğer kaynaklara göre de neredeyse her gün vaaz verdiğini bilinmektedir. 600'ü aştığı düşünülen vaazlardan 279'u günümüze ulaşmıştır.

Özellikle alegorik yöntemi ilk kullananlardan sayılması hasebiyle Origen'in Kutsal Kitap yorumları oldukça önem arz etmektedir. Çoğu günümüze fragmanlar halinde gelmiş olsa da Origen, büyük ciltler halinde tefsir eserleri üretmiştir. Kayıp kabul edilen ve isimleri bilinmeyen tefsir kitapları yanında bilinenleri Yuhanna İncili, Matta incili, Romalılara Mektuplar, Ezgiler Ezgisi kitapları üzerine yazdığı tefsirlerdir. *Heracleides ile Diyaloglar* ve *Celsus'a Karşı* eserleri de apolojetik külliyat içinde yer almaktadır. Arap bir Piskopos'a karşı yazdığı Heracleides ile Diyaloglar eserindeki temel mesele tek tanrı meselesidir. Heracleides tek bir tanrı olduğunu söylerken Origen, Oğul İsa'nın da Tanrılığını tartışmaktadır.⁴⁹ Celsus'a Karşı eseri ise Origen'in hem pagan felsefeci Celsus'un fikirlerine birebir atıf yapıp günümüze ulaştırdığı için hem de Hıristiyanlığın savunulması açısından önemlidir. Bu eserde Origen, hakikat meselesinde Hıristiyanlığı felsefeye karşı üstünlük bağlamında savunmuştur. Kendisi de felsefeye değer verip onu kullanmışsa da felsefenin kurtuluş için tam yeterli olmadığını düşünmüş ve Hıristiyanlığa "ilahi felsefe" demiştir.⁵⁰

Stromata, İbadet Üzerine, Şehitliğe Teşvik, Paskalya Üzerine, Diriliş Üzerine, Candidus ile Diyalog gibi eserlerinin yanında teolojik görüşlerinin yer aldığı

⁴⁷ Ronald E. Heine, *Origen: Scholarship in the Service of the Church* (New York: Oxford University Press, 2011), 73-74.

⁴⁸ Socrates Scholasticus, "The Ecclesiastical History", *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories*, ed. Philip Schaff, 2 (Michigan: Grand Rapids, 1886), 2/335.

⁴⁹ John Anthony McGuckin, "The Scholarly Works of Origen", *The Westminster Handbook to Origen*, ed. John Anthony McGuckin (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004).

⁵⁰ Roger E. Olson, *Hıristiyan İlahiyatının Hikayesi* (İstanbul: Haberci, 2020), 104.

ve belki de en çok atıfta bulunan spekülâtif kitabı *Temel İlkeler Üzerine (On First Principles)* adlı doktrinel kitabıdır. *Temel İlkeler Üzerine* kitabı sistematik olarak yazılmış ilk Hıristiyan teoloji kitabı sayıldığından dolayı ilk dönem Hıristiyan çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Orijinal dili olan Grekçede sadece fragmanlar halinde bulunmakta olup, eserin neredeyse tamamı, Rufinus'un Latince çevirisinden gelmektedir. Origen eserin önsözünde kutsal havarilerin İsa'nın mesajının bazı yönlerini açıklarken bazı kısımlarını bilerek açıklamadıklarını bunu kendilerinden sonra gelecek haleflerine bıraktıklarını söylemektedir.⁵¹ İlk bölümde Tanrı, Oğul, Kutsal Ruh, akli varlıklara değinmekte, bunların mahiyetlerinden ve aralarındaki hiyerarşik ilişkiden bahsetmektedir. İkinci bölüm materyal kozmos ile alakalıdır. Origen bu bölümde, dünyanın ve bedenlerin yaratılışı, İsa'nın enkarnasyonu, dirilme ve cezalandırma gibi konular üzerinde durmuştur. Üçüncü kitap daha ahlaki konulara yönelmekte, özgür irade, kötülük, günahlar ve şeytan gibi karşıt güçlerden bahsetmektedir. Son bölümde ise, temel prensiplerini açıklamış ve Kutsal Kitap'ı yorumlamada kullandığı "üç aşamalı duyusal teoriden" bahsedip bunların Kutsal Kitap'ı yorumlamada nasıl kullanılacağından söz etmiştir.

Kutsal Kitap yorumu başta olmak üzere teolojiye yaptığı katkılar Origen'i erken dönem teologlar arasında ön plana çıkarmış olsa da düşünceleri aynı zamanda onu eleştirilerin hedefi haline getirmiştir. Daha yaşadığı dönemde görüşleri dolayısıyla kendisine heretik suçlaması yöneltilmiş ve kendi ortodoksluğunu savunma ihtiyacı doğmuştur. Origen yaşamını yitirdikten sonra da daha küçük tartışmaların yanında teolojik görüşlerinin ve eserlerinin eleştiri odağı olduğu "Origen krizleri" şeklinde anılacak iki büyük kriz gerçekleşmiştir. 4. yüzyılda Filistin'de çıkmaya başlayan ilk Origen krizi, manastır sisteminin gelişmesi ile paralel olarak gerçekleşmiştir. Krizi başlatan şey büyük ölçüde Ortodoksluğun şiddetli savunucusu kabul edilen Salamisli Epiphanius'un heretikleri hedef alışı olmuştur. Epiphanius, Origen'i Oğuln Babaya tabi olması görüşü ve aşırı bulduğu alegorik yorumlamaları (özellikle yaratılış ve kurtuluş, daha da özel olarak şeytanın kurtuluşu ile alakalı olarak) yüzünden eleştirmiş ve heretik olduğunu belirtmiştir. Bunu izleyen süreçlerde Origen'e karşı duran kişiler ve onu destekleyenler arasında uzunca bir süre teolojik ve politik çekişmeler yaşanmıştır. İkinci kriz de ilki gibi Filistin'de Isochristoi ve Protoktistoiler arasında ortaya çıkmıştır. Isochristoi olarak anılan grup Origen'in ruhların doğumdan önceki varlığı görüşünden yola çıkarak insanın hem doğmadan önce hem de Tanrı ile birlikte olduktan sonra Mesih ile eşit olduğunu/olacağını savunmuşlardır. Protoktistoiler ise yine Origen'in görüşüne dayanarak Mesih'in Tanrı'ya yükelecek ruhların ilk

⁵¹ Origen, *On First Principles*, ed. Tania M. Geist (Indiana: Ave Maria Press, 2013), 2-3 (Pre.3).

doğanı olduğuna inanmaktaydı. Bu iki grup arasındaki huzursuzluk, karşılıklı heretik suçlamalarıyla imparatora gidecek kadar artarak devam etmiştir.⁵² 553 yılında yapılan II. İstanbul Konsilinde ise Arius, Eunomius, Apollinarius, Nestorius ve Eutyches ile birlikte Origen'nin heretik olduğu ve aforoz edildiği ifadesi geçmiştir.⁵³ Burada kullanılan *anathema* (lanetlemek, aforoz etmek) kelimesi 6. yüzyılda, heretik kabul edilen kişinin resmi olarak tamamen kiliseden ayrılması anlamına gelmekte olup aforozun en sert biçimi kabul edilmekteydi.

Origen'in kariyerini ve yazdıklarını üç kategoride incelemek mümkündür. İlki yorumcu olarak kimliğidir. Daha Kutsal Kitap yorumlamaya başlamadan önce edebi kritik ile uğraşan Origen, Kutsal Kitap anlamını üç boyuta incelemiştir. Ona göre Tanrı, insanın kurtuluğu için insanı beden, nefis ve ruh olarak yarattığı gibi Kutsal Kitap anlamını da aynı bu üç şekilde katmanlı olarak şekilde yaratmıştır. Kutsal Kitap incelemesinde kastettiği beden, nefis ve ruh anlam olarak cismani/zahiri anlam, ahlaki anlam ve ruhani/gizli anlamı temsil edecek şekildedir. Metnin literal yani zahiri anlamı ruhsal yorumlamanın temelini oluşturmaktadır. Fakat zahiri anlam ve yorumlama Kutsal Kitabı diğerleri tarafından eleştirilene açık bırakılmaktadır çünkü anlamı önceleyen Kutsal Ruh'un rehberliği ile yazılan kutsal kitaplar bazı çelişkiler içermektedir. Bu çelişkiler ise orada literal anlamın ötesinde Tanrı ve Mesih hakkında derin bilgiler içeren gizli bir anlamın olduğu anlamına gelmektedir.⁵⁴ Fakat buna rağmen ruhani anlamda bir geçişi ve olgunluğa işaret eden bu üçlü kategoride zahiri anlam normal Hıristiyanlar için gerekli ve yeterliyken ruhsal anlamda daha ileride olan ve Kutsal Ruh'un hikmet verilen kişiler ahlaki anlamla ilgilenmektedirler. Ahlaki ve ruhani anlam özellikle zahiri anlamın yani tarihsel anlamın bulunmadığı pasajlarda kullanılmaktadır.⁵⁵ Ruhani anlam ise metinde bulunan daha gizli ve herkesin anlayamayacağı türden bir anlamı ifade etmektedir. Bu anlam ilk bakışta fark edilmemekte ancak bazı kişilerin yorumlayabileceği mesajlar içermektedir.

Kutsal Kitap yorumlanmasında kullandığı üçlü kategoriden de anlaşılabilen gibi Origen'in yorumcu kimliği yanında mistik bir karakteri de bulunmaktadır. Eserlerinde mistik öğretilerini sistematik bir şekilde sunmuş olmasa da Origen, Clement'ten sonra Hıristiyan maneviyatının ve mistisizminin kurucularından biri olarak kabul edilmektedir. Bu özelliği

⁵² E.M Harding, "Origenist Crises", *The Westminster Handbook to Origen*, ed. John Anthony McGuckin (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 162-167.

⁵³ Joseph F. Kelly, *The Ecumenical Councils of the Catholic Church: A History* (Minnesota: Liturgical Press, 2009), 68.

⁵⁴ Muhammet Tarakçı, "Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (01 Ocak 2010), 194.

⁵⁵ Origen, *On First Principles*, 396 (4.3.5).

özellikle ilahi gizemlerin saklı olduğunu düşündüğü Kutsal Kitap üzerine yaptığı yorumlamalarda görülmektedir. Fakat sadece bununla sınırlı kalmamış ve kozmoloji ve ruh gibi teolojik öğretilerinde de mistik öğretilerde bulunmuştur. İnsanın ruhunun parçalı yapısı ve ruhların Tanrı ile birleşmesi öğretileri buna bir örnektir.⁵⁶ Kendinden sonra da ortaya koyduğu mistik dil ve temalar kullanılmıştır. Örneğin, daha önce Ezgiler Ezgisinde bahsedilen gelin kilise olarak yorumlanırken Origen daha bireysel bir anlam katarak gelini Hıristiyanların ruhu şeklinde yorumlamıştır.

Üçüncü olarak Origen spekülatif bir teolog⁵⁷ olarak karşımıza çıkmaktadır. Gnostik Hıristiyan yorumlarının yoğun olduğu bir coğrafyada yetişen Origen, gününün sorunlarına Gnostik öğretilere alternatif ve karşı bir teoloji ortaya koymaya çalışmıştır. Bunu yaparken Kutsal Kitap ve dini yorumlamalara ek olarak yine içinde yetiştiği felsefi arka plandan da yararlanmış. Kendisi Platoncuların ve Stoacıların kullandığı bazı konsept ve terimleri kullanmış fakat bunu bir felsefeci olarak değil Hıristiyan bir teolog olarak hakikatin asıl formu olarak gördüğü Hıristiyanlık öğretileri aracılığı ile gerçekleştirmiştir. Ona göre felsefe Logos'un tarihin başından beri insanlara bahsettiği aklı kullanmaya yönelik bir ilimdir. Fakat Yunan felsefeciler doğruluk payı olan şeyler ortaya koymuşsa da hakikatin özüne tam olarak varamamışlardır. Bu ancak Hıristiyan öğretileri ile mümkün olmaktadır. Yine de felsefenin özellikle Kutsal Kitap çalışırken metinlerin derinlerinde bulunan anlamı çıkarmak için gerekli olduğunu vurgulamıştır.⁵⁸ Nitekim teolojisinin ana hatlarına bakıldığında Platonculuğun etkisini görmek mümkündür.

3. İlk Dönem Kurtuluş Anlayışları

Kurtuluş anlayışı dinin bir bütün olarak teolojisi ile yakından ilgilidir. Fakat yakından bakıldığında erken dönem Hıristiyanlığının yekpare ve sağlam bir kurtuluş öğretisi sunduğunu söylemek güçtür. Zira bu dönemde temel tartışma konusunu Tanrı'nın ve Mesih'in doğası oluşturmuştur. Kurtuluş öğretisine işaret eden öğretiler de yine Tanrı ve İsa'nın doğası çerçevesinde gelişmiştir. Özellikle Gnostiklerin İsa'yı kurtarıcı ya da öğretici olarak görmeleri ya da Tanrı olarak bedenleşmesi inancı inananların kurtuluşu nasıl yorumladıklarını ve nasıl erişileceği konusunda farklı fikirlere yönelmelerini sağlamıştır.

⁵⁶ Alan G. Paddle, "Mystical Thought", *The Westminster Handbook to Origen*, ed. John Anthony McGuckin (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 155.

⁵⁷ Spekülatif teoloji yapan kişi anlamında kullanılmıştır. Spekülatif Teolojide ise bilgilere dayanarak teoloji üretmek yerine daha çok teorik olarak fikir yürütülmektedir.

⁵⁸ David T. Runia, "Philosophy", *The Westminster Handbook to Origen*, ed. John Anthony McGuckin (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 172-173.

İlk dönem kurtuluş öğretilerinde Gnostik Hıristiyanlar ortaya koydukları kozmoloji ve Tanrı anlayışları ile önemli bir yer tutmaktadır. İyi ve kötü olmak üzere iki Tanrı tasavvuru geliştiren Gnostikler, maddi dünyayı ve bedeni kötü tanrı tarafından yaratılan ve kurtulunması gereken bir madde olarak düşünmüşlerdir. Onları bu kötü maddeden kurtaracak gizli bir bilginin varlığına ve bu bilgiyi insanlara iletip onları ruhsal kurtuluşa erdirecek aşkın dünyadan gelmiş özel bir insanın/kurtarıcının (ya da özel bir insan grubunun) olduğuna inanmışlardır. Farklı gnostik gruplarda İsa ve Kutsal Ruh'un mahiyeti ile alakalı öğretiler değişiklik gösterse de bu özel kurtarıcı İsa ve Kutsal Ruh olarak karşımıza çıkmaktadır. Gnostik gruplar kurtarıcının getirdiği gnosisin ise kendilerine verdiğini ve İsa gibi bu bilgi ile insanlara öğretiler sunduklarını iddia etmişlerdir.

Özellikle evrensel kurtuluş ya da aslına dönme öğretisi Basilides, Carpocrates ve Valentinius'da görülmektedir. Basilides'in kaynakları olmadığından doktrinlerini doğru bir şekilde belirlemek oldukça güçtür. Irenaeus'un aktardığına göre Basilides bir sudur teorisi ortaya koymuş ve düzeni yarattığı aeonlar arayıcılığı ile sağlayan bilinmez gerçek bir Tanrı inancını doktrine etmiştir. Ona göre, kendilerinden 365 aeon'un sudur ettiği Akıl, Logos, Söz Basiret, Bilgelik ve Hakimiyet altı temel aeonu bulunmaktadır. Birbirini takip eden her aeon öncekinden daha düşük bir mertebede yer almaktadır. Sonuncu aeon ise insanı ve dünyayı yaratmıştır. Yaratılan bu dünya Eski Ahit'in kötü tanrısı tarafından idare edilmektedir. Akıl ve Logos olan İsa, dünyaya Akıl olarak gelmiş ama çarmıha gerilmemiştir. Kurtuluş da Akıl'ın veya gnostik bilgisiyle gerçekleşecektir.⁵⁹ Romalı Hippolytus ise Basilides'in sisteminden bahsederken daha farklı bir resim sunmaktadır. Buna göre, Tanrı ol demiş ve her şeyin kendisinden türediği bir kök-evren/tohum oluşmuştur. Kök, üç farklı şekilde tezahür eden üç nesep içermektedir. Bu nesepeler farklı şekillerde de olsa Tanrı'ya ulaşmaktadır. Bunlardan ilki Tanrı'ya hızlıca ve sorunsuz bir şekilde yükselirken ikincisi Kutsal Ruh'un yardımına ihtiyaç duymaktadır. Kökün içinde hapsolan ve herkese bir parça verilen tanrısal ruhtan bir parça olan üçüncü nesep ise İncil ve İncil'in verildiği İsa aracılığı ile var olmayan Tanrı'ya dönecektir. Bütün hepsi Tanrıya döndüğünde Yüce Tanrı bütün her şeye arzularından arınıp doğalarına uygun bir şekilde sonsuza kadar daha mutlu olmaları için bir cehalet verir. Buna da "her şeyin restorasyonu" denir.⁶⁰ Romalı Hippolytus burada Basilides'in her şeyin geri dönüş anlayışından

⁵⁹ Sean Martin, *Gnostikler: İlk Hıristiyan Sapkınlar*, çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu (İstanbul: Kalkeclon Yayınları, 2010), 61-65.

⁶⁰ Hippolytus of Rome, *Refutation of All Heresies*, çev. M. David Litwa (SBL Press, 2016), 505-531.

bahsederken Grekçe olarak “apokatastasis” terimini kullanarak tanımlamıştır.⁶¹

İskenderiyeli Carpocrates'in (ö. 138) görüşleri etrafında şekillenen Carpocratesliler grubu benzer şekilde ruhların Tanrı'ya dönüşü fikrini benimsemişlerdir. Onlara göre maddi dünya alt kademelerdeki melekler tarafından yaratılmıştır ve Tanrı'nın varlığı hiçbir şekilde bu dünyada bulunmamaktadır. Tanrı'nın ise bulunduğu bir üst alem vardır. Normal bir insan kabul edilen İsa, vaftiz olduğunda ölümsüz ruhu uyanmış ve sonsuz Tanrının aleminde şahitlik ettiği şeyleri hatırlamıştır. Bu hatırlayış onu maddi dünyadan kurtararak Tanrı'nın yanına çıkmasını sağlamıştır. İsa, bu yükselişle kalmamış ve diğer insanların aslı yerleri olan Tanrı'nın katına dönmeleri için onlara yol göstermiştir. Carpocrateslilere göre bu yükseliş ve dolayısıyla kurtuluş ancak insan ruhunun iyi ve kötü her şeyi tecrübe etmelerinden geçmektedir. Bunu yapmalarının yolu ise ruh göçünden geçmektedir. Bu yolla maddi dünyadaki her şeyi tadan ruh eninde sonunda yükselerek üst alemdeki Tanrı'nın yanına yükselecektir.⁶²

2. yüzyılın en bilinen ve gnostisizme büyük etki eden gnostik hocalarından biri de Valentinyanizmin kurucusu kabul edilen ve İskenderiye'de yetişmiş Valentius'tur (100-160). Valentinus ve takipçilerinin görüşlerinin bulunduğu temel ve birincil elden bir kaynak bulunmaktadır. Görüşlerine ulaştığımız Irenaeus'un *Heretiklere Karşı* eseri, Hakikat incili ve Nah Hammadi literatüründe bulunan diğer bazı eserler bize genel sistemi hakkında hemen hemen aynı bilgileri aktarsa da Valentinus'un teolojik görüşleri konusunda değişik detaylar sunmaktadır. Pleroma'da var olan Mutlak Tanrı'dan birbirlerinin çifti olarak ikişerli aeonlar sudur etmek suretiyle meydana gelmiştir. Son aeon olan Sophia, ya da Anne Achamoth, kendi arzuları sebebiyle Pleroma'dan düşmüş, İsa aracılığıyla kurtarılırken bir parçası aşağı dünyada kalmıştır. Bundan maddi dünyanın yaratıcısı ve ay üstü alemde haberi olmayan Demiurge doğmuştur. Demiurge'nin yarattığı dünya maddi olduğu ve cehaletin olduğu bir dünya olduğu için kurtulması gereken bir yer olarak görülmüştür. Kurtuluş ise maddi dünyada mümkün olmamaktadır çünkü insan ruhu dünya dışından geldiği için kurtuluş da aynı şekilde kozmos dışından gelmek zorundadır. İsa'nın görevi de özellikle burada başlamaktadır. Ortodoks Hıristiyanlığın aksine Valentinus kurtuluşun İsa'nın çarmıha gerilmesinde ve dirilmesinde görmemiş daha çok gnosis bağlamında cehaletten kurtulmak olarak yorumlamıştır. Buna göre İsa, gnosisi insanlara öğretecek, özünde kim olduklarını hatırlatacak ve cehaletten kurtarıp gerçek

⁶¹ Hippolytus of Rome, *Refutation of All Heresies*, 532.

⁶² Richard Valantasis, *The Beliefnet Guide to Gnosticism and Other Vanished Christianities* (New York: Three Leaves Press, 2006), 55-56.

Tanrı'nın bulunduğu ay üstü aleme geçip kurtulmalarını sağlayacaktır.⁶³ Yani ana akım Hıristiyanlıktan farklı olarak İsa, insanları günahattan değil, cehaletten kurtaracaktır.

Valentinus'u savunduğu kurtuluş anlayışının evrensellik görüşünü içerip içermediği tartışmalıdır. Valentinus insanları özleri itibariyle 3 kategoriye ayırmaktadır; Hilik (Maddi), Nefsani ve Ruhani (Pnömatikler) insanlar. Hilik insanlar tamamen maddi aleme ve kendi zevklerine boyun eğmiş, gnosisi arayamayan ve asla da ulaşamayacak olan bu yüzden de kurtuluşa eremeyip maddi dünyadan çıktuktan sonra yok olacak olan insan grubudur. Ruhani insanlar ise gnosis yani hakikat arayışında olan, buna ulaşan ve hayatlarını buna göre idame ettiren insanlardır. Seçilmiş kabul edilen bu bireyler her anlamda kurtuluşa ereceklerdir. Bahsedilen iki grubun arasında nefsanî insanlar yer almaktadırlar. Nefsanî insanlar gnosis'e ulaşma çabalarına ve dünyada yaptıkları işlere göre kurtuluşa erebilir ya da ulaşamazlar. Diğer taraftan bu ayrıma rağmen pleromaya ulaşan ruhların maddi ve ay üstü alem arasındaki ayrılığı azaltacağı ve maddi dünyayı pleromaya yaklaştırılacağı söylenmektedir. Yani bireyin kurtuluşa ermesi diğer insanlar için de bir kurtuluş yolu açmaktadır.⁶⁴

2. Yüzyılın en önemli apolojistlerinden olan Justinus, Filistin topraklarında 100 yılı civarında dünyaya gelmiştir. 165 yılında Roma'da idam edilmesinden dolayı "şehit" ünvanını almıştır. Felsefeye karşı görüşünü ve geliştirdiği Logos doktrini sebebiyle kendinden sonra gelen Hıristiyan düşünörlere etki etmiştir. Gençlik yıllarından itibaren Stoa ve Platon felsefesi eğitimi alan Justinus, felsefe çalıştığı dönemde Tanrıyı bu öğretilerde bulamamış sonunda Hıristiyanlığı seçmiştir. Fakat felsefeden tamamen kopmamış, felsefeyi Hıristiyanlığa götüren ama mükemmel olmayan bir yol olarak görmüştür. Hakikatin mükemmel hali olan Hıristiyanlığın insanlara ulaşması Logos olan İsa ve Kutsal Kitaplar ile gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Kozmik Logos da denilen Logos, İsa'nın insan suretine bürünmesinden önce de vardı ve Grek felsefeciler ile Yahudi peygamberler aracılığıyla konuşmuştu. Ayrıca her insanın içinde bulunan bu Logos'a Justinus "*Logos spermatikos*" (Logos Tohumu) ismini vermiştir.⁶⁵ İsa'nın gelişinden önce Yaratıcı Logos sayesinde doğada bulunan "akılsal nedenler"⁶⁶ yoluyla insanlar Hıristiyan olmadıkları halde kurtuluşa erme ihtimalini taşıırken, İsa'nın düşmanlarını ve şeytanı takip

⁶³ Marvin W. Meyer, *The Gnostic Discoveries* (HarperCollins e-books, 2009), 99.

⁶⁴ Martin, *Gnostikler: İlk Hıristiyan Sapkınlar*, 63.

⁶⁵ Justin Martyr, "Second Apology", çev. Philip Schaff, *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus* (Edinburgh: Grand Rapids, 1887), 193.; Olson, *Hıristiyan İlahiyatının Hikayesi*, 62.

⁶⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, 5/284.

eden her insan adaletli oldupu üzere kendi özgür iradeleri ile yaptıkları günahların sonsuza kadar cezalarını çekeceklerdir.⁶⁷

Kurtuluş anlayışının gelişmesinde önemli olan bir diğer isim kuşkusuz Irenaeus'tur (ö. 202). Özellikle gnostiklere karşı verdiği mücadele ve yazdığı *Heretiklere Karşı* adlı kitapla bilinmektedir. Bunun yanında görüşleriyle kendinden sonra gelen kilise babalarının görüşlerine büyük bir etkisi söz konusudur. Irenaeus'un ortaya koyduğu kurtuluş teolojisinin temelini Tanrı'nın yaratılış ve insanlık üzerindeki ilahi planı olduğu fikri ve "yeniden evrimleşme" ya da "yenileşme teorisi" oluşturmaktadır. Gnostiklerin öğretilerine katı bir biçimde karşı çıkan Irenaeus, iyi ve kötü Tanrı ayırımının aksine tek bir Tanrı olduğunu yazılarında şiddetle vurgulamıştır. Ona göre bu tek, ezeli ve ebedi, mükemmel olan Tanrı Âdem ile Havva'nın cennetten düşüşü de dahil olmak üzere yaratılışı, kurtuluşu ve diğer her şeyi planlamış ve bütün varlıkları bu plana göre yaratmıştır. Planını ise Ebedi Kelam olan İsa ve Kutsal ruh aracılığı ile gerçekleştirmiştir. Bu planın doruk noktası ve kurtuluşu asıl sağlayacak olan olay ise Tanrı Oğlu İsa'nın beden olarak dünyaya gelmesidir.

Irenaeus'a göre her şey insanlar için yaratılmış olsa da varlıkların asıl amacı İsa Mesih'e boyun eğmek ve onun krallığına sonsuza kadar tabi olmaktır.⁶⁸ İlahi plan içinde kurtuluşa giden yol kademeli bir şekilde planlanmıştır. Âdem'in yaratılışı, İsa'nın bedene bürünmesi, İsa'nın ikinci gelişi ve nihayetinde sonsuzluğa erişilmesiyle insanlar ilahi mükemmelliğe ulaşacak ve sonsuz yaşamda kurtuluşa ereceklerdir.⁶⁹ Tanrı, Âdem'i çamuru kullanarak kendi benzerliğinde ve Oğul İsa'yı model alarak yaratmıştır. Bütün insanlar Âdem'in vücudundan ve etinden geldiği için Irenaeus, Âdem'i kendi başına bir birey olarak değil bütün insanlığı temsil eden bir sembol olarak düşünmüştür. Tanrı, Âdem'in (dolayısıyla tüm insanların) günahlarının af olması ve kurtuluşu için İsa'da Âdem'i "yeniden evrimleştirmiş", böylece onu "ikinci Âdem" yapmıştır. Yeniden evrimleştirme, İsa'nın kurtuluşu sağlaması için zorunlu bir süreçti çünkü Âdem'in hatalarını düzeltebilmesi ve insanın içine düştüğü ölüm ve yozlaşmışlıktan kurtarması için onun bedenine bürünerek onun gibi yaşaması gerekmektedir. Enkarnasyon ve yeniden evrimleşmenin kurtuluş için zorunlu olmasının birkaç sebebi bulunmaktadır.

⁶⁷ Justin Martyr, "Dialogue with Trypho", çev. Philip Schaff, *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus* (Edinburgh: Grand Rapids, 1887), 244.

⁶⁸ Irenaeus of Lyons, "Against Heresies", çev. Alexander Roberts - James Donaldson, *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*, ed. Alexander Roberts - James Donaldson, Ante-Nicene Fathers (USA: Hendrickson Publisher, 1995), 1/470.; Dominic Unger, "Christ's Role in the Universe According to St. Irenaeus", *Franciscan Studies* 5/1 (1945), 5.

⁶⁹ Denis Minns, *Irenaeus: An Introduction* (Wiltshire: T&T Clark, 2010), 70.

İlk olarak bedenleşme ile Tanrı insan vücudunu almış insanlar onu algılayacak duruma gelmiştir. Böylece Tanrı ile insanlar bir olmuştur. Benzer şekilde, İsa bedene bürünerek yozlaşmış/ölümlü olan ile yozlaşmamış/ölümsüz olanla birleştirmesi insanların kurtuluşu için bir yol olmuştur.⁷⁰ Irenaeus, Tanrı'nın insana dönüşmeden nasıl insanın Tanrı'yla birleşebileceğini sorgulamış ve kurtuluşun ancak Tanrı tarafından gelebileceğini belirtmiştir.⁷¹ İsa'nın bedenleşmesinden sonraki önemli aşama ise vaftiz ve evharistiya uygulamalarıdır. Bu iki uygulama insanlar bedensel olarak bir mükelliğe erişmeye ve ruhsal olarak birliğe hazır olmaktadır.⁷² İsa, dünyaya gelişiyle inananları ve kiliseyi birleştirdiği gibi, ikinci gelişinde de ölümler dirilecek, inananlar mükemmelliğe erişerek ve Tanrı ile birleşirken Tanrı'nın düşmanları sonsuz ateşe gönderilecektir.⁷³

İskenderiye'den çıkmış bir diğer önemli kilise babası İskenderiyeli Clement'tir (ö.215?). İskenderiye İlahiyat okulunun başı olarak ve Protrepticus, Paedagogos ve Stromateis adlı üçlemesi ile bilinmektedir. Irenaeus gibi İskenderiyeli Clement de Tanrının insanlığın kurtuluşu için ilahi bir planı olduğunu ve İsa Mesih'in bu kurtuluşa önemli bir rolü olduğunu vurgulamıştır. Tanrı ilahi planını Logos İsa aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Kurtuluş “ezgisi” yaratılıştan önce de yaratılış sırasında da İsa bedene girmeden önce bulunmaktaydı. Bedenlenmeden önce peygamberler aracılığı ile insanlara vahiy gönderilirken, Logos'un beden almasıyla yeni bir ezgi başlamış ve İsa, Öğretmen olarak bizzat insanlara kurtuluşu öğretmiştir. Sonunda da Tanrı olarak insanları ebedi hayata kavuşturacaktır.⁷⁴ İsa bedenlenmesiyle yozlaşmışlığı ve ölümü yenmiş, mesajıyla dünyaya sevgiyi ve lütfu getirmiştir. Her yerde olan bu lütfu insanlar bilgi ve imanla ulaşmalıdırlar. Kurtuluşun yolu ve cehaletten kurtulup gerçeği görmek insana bağlı bir durumdur.

Clement, İsa'nın bedenleşerek dünyaya gelmesinden önce yaşayan insanların da kurtuluş için bir şansı olduğunu belirtmektedir. Ona göre İsa ve havariler Hades'e gitmiş ve oradakilerin kurtuluşu için İncil'i vaaz etmişlerdir. İsa'nın gelmesinden önce yasa ve peygamber verilen Yahudiler için Tanrı'ya iman kurtuluş için gerekliyken felsefe verilen barbar Yunanlıların kurtulması için İsa'ya iman etmelerinin yanı sıra putperestliği de terk etmeleri

⁷⁰ Irenaeus of Lyons, “Against Heresies”, 1/449 (3.19.1).

⁷¹ Irenaeus of Lyons, “Against Heresies”, 1/507 (4.33.4).; Eric Osborn, *Irenaeus of Lyons* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 107-108.

⁷² Minns, *Irenaeus*, 131.

⁷³ Osborn, *Irenaeus of Lyons*, 134.

⁷⁴ Clement of Alexandria, “Exhortation to the Heathen”, çev. Philip Schaff, *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria* (Grand Rapids, 1885), 2/173.

gerekmektedir.⁷⁵ Tanrı'nın inayetine ve verilen cezaların ıslah edici özelliğine vurgu yapan İskenderiyeli Clement, bu yolla cezaları sonucu eğitilmiş kişilere iman etme ve önceki hallerinden tövbe ederek kurtuluşa erme şansı verilmiş olmaktadır. Ancak iyileşebilir olan insanlar bu şansı değerlendirirken tedavisi mümkün olmayan insanlar da kendini hakikate kapatmakta ve hakikatten yüz çevirmektedirler.⁷⁶ Burada Clement'in kullandığı "gnosis" kavramı da önemlidir. Gnosis daha mistik ve ruhani bir bilgiyi temsil etmektedir. Ona göre iman bu bilginin de temelini oluşturmaktadır. Clement gnosis'in ve imanın insanları sonu olmayan mükemmel sona; verilen cezaların insanların ruhlarını temizleyerek nihai mükemmelliğe geri döndüreceğini ifade etmektedir. Buradaki geri dönüşten bahsederken Clement *apokatastasis* terimini kullanmaktadır.⁷⁷ İskenderiyeli Clement'in yazılarında doğrudan bir evrensel kurtuluş anlayışı görülmesi de mutlak iyi ve merhametli olmasından dolayı Tanrı'nın verdiği cezaların cezalandırıcı olmaktan ziyade ruhu tedavi edici ve disipline edici bir görevi olduğu düşüncesinden evrensel ya da çoğunluğu kapsayan daha genel bir kurtuluş anlayışı çıkmaktadır. Zira cehennemde bile bulunan ruhlar cezalarını çekerek iyileşmekte ve Tanrı'ya dönmektedirler. Bu da nihai olarak bireylerin cezalarını çekerek ruhsal olgunluğa erişecekleri ve kurtuluşa erecekleri anlamını taşımaktadır.

⁷⁵ Clement of Alexandria, "Stromata, or Miscellanies", *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria*, Ante-Nicene Fathers (Grand Rapids, 1885), 2/491 (6.6).

⁷⁶ Clement of Alexandria, "Stromata, or Miscellanies", 2/555 (7.17).

⁷⁷ Clement of Alexandria, *Clement of Alexandria, Miscellanies Book VII; the Greek Text with Introduction, Translation, Notes, Dissertations and Indices*, çev. Fenton John Anthony Hort - Joseph B. (Joseph Bickersteth) Mayor (London, New York, Macmillan, 1902), 97-99.

2.BÖLÜM

KUTSAL KİTAP'TA KURTULUŞ ANLAYIŞI

Yahudilikteki eskatoloji, ahiret ve kurtuluş ile alakalı öğretilerin tam anlamıyla anlaşılması ve araştırılması Tevrat'ta bunlarla alakalı detaylı bilgi bulunmadığından dolayı oldukça zordur. Bu kavramlar ile alakalı düşüncelerin büyük çoğunluğu daha sonraki dönemlerde yaşamış din adamları ve teologlar tarafından detaylandırılmış ve inanç doktrini haline getirilmişlerdir. Diğer yandan Tanah içinde eskatoloji ve soteroloji anlamında doktrinlerin dayandırıldığı kitaplar ve pasajlar bulunmaktadır. Tanah'ın içerik ve yazım anlamında uzun bir zamanı yansıtması kurtuluş anlamındaki düşünce değişimlerinin gözlemlenmesi açısından ilginç bilgiler sunmaktadır. Bu bölümde Eski Ahit'teki kurtuluş anlayışı ele alınırken önce ilk dönemlerdeki kurtuluş anlayışı ele alınacak daha sonra eskatoloji anlayışının ön plana çıktığı Peygamber kitapları incelenecektir.

Tanah'ın aksine Yeni Ahit eskatolojik ve soteriolojik mesajlarla doludur. Hıristiyanlığın bütün teolojisi kurtuluş ve Tanrı'nın kurtuluş planında İsa'nın üstlendiği rol üzerine kuruludur ve Kristoloji ile yakından ilgilidir. Yeni Ahit'in bütün kitapları konumuz bakımından önem taşımaktadır. Ana temalar hepsinde aynı olmakla birlikte aralarında bazı küçük farklılıklar söz konusudur. Bu yüzden Yeni Ahit, Sinoptik İnciller, Yuhanna İncili ve Pavlus'un Mektupları şeklinde bir ayrımla incelenecektir.

1. Eski Ahit'te Eskatoloji ve Kurtuluş ile İlgili Terimler

Tanah'ta kurtuluşu ifade eden ve farklı bağlamlarda kullanılan birkaç kelime bulunmaktadır. Bir bağlam için, kurtarmak anlamı yanında birkaç anlamı daha bulunan ve sadece nifal ve hifil çekimleri olan yash'a (עשׂ) kökünden türemiş yeshu'ah (ישׁוּעָה) kelimesi kullanılmıştır. Kök olan yasha hifil çekimindeyken “göndermek, teslim etmek” anlamlarına gelmektedir. Temel anlamı ise “geniş, ferah olmak” anlamındadır. Nifal çekiminde pasif olarak kurtarılmak, özgürlüğüne kavuşturulmak, (savaşta) kurtarılmak, galip gelmek anlamları vardır. Hifil çekiminde, kurtarmak, teslim etmek, birine galibiyet vermek gibi anlamları barındırmaktadır. Özellikle galip gelmek ve kurtuluş anlamları Eski Ahit'te daha çok kullanılmıştır. Kurtuluş anlamına daha çok ruhani anlamda kullanılmış ve Tanrı'nın dışarıda var olan bir kötülükten bireyleri kurtarması bağlamında yer verilmiştir.⁷⁸

Kurtuluşu kelime olarak ifade eden terim İbranice geulah (גאולה) iken fiil olarak “kurtarmak” kavramı için gā'al (גאַל) kelimesi kullanılmaktadır.

⁷⁸ Yar.49:18; Yşa.33:2, 52:7, 59:11, 60:18, Mez. 3:3, 3:9.

Kelimenin daha çok kendi başına bir şey yapamayacak durumda olanların adına bir şey yapmak anlamına gelmektedir. Kelime aynı zamanda “akraba gibi hareket etmek” anlamlarında da kullanılmaktadır.⁷⁹ İkinci anlamında farklı bağlamlara yer verilmiş olsa da akraba olarak davranarak bir kurtarma eyleminde bulunma anlamı bulunmaktadır. Kelimenin bir akrabanın dul eşini almak, bir akrabayı esaretten kurtarmak ve akrabanın kaybedilen toprağını geri almak bağlamları mevcuttur.⁸⁰ Tanrı’nın bireysel ve toplu olarak gerçekleştiği kurtarma eylemlerine işaret eden kullanımları da mevcuttur. Yahve’nin kişileri ölümden kurtarması, kötülüklerden kurtarması, ruhu kurtarması, yetimleri kurtarması, İsrailileri Mısır esaretinden kurtarması, sürgünden kurtarması gibi bağlamlarda kullanımı bulunmaktadır.⁸¹ Yasha fiiline nazaran daha çok dünyevi anlamları barındırmaktadır. Kurtuluş bağlamında Mesih’in aracı olamasıyla sürgünden kurtulmaları ve Mabel’in inşasıyla birlikte saadet içinde yaşamaları anlamını taşımaktadır. Kelime Mesih’in gelişi ile aynı aynı taşıyacak şekilde kullanılmaktadır.⁸²

Kurtuluş ya da dünyanın sonuyla ilişkilendirilebilecek bir başka terim “Rab’bin günü”dür. Eski Ahit’in farklı kitaplarında “o gün(ler) ve “o zaman” şeklinde de kullanılmıştır.⁸³ Doğruluğu tartışılrsa da en eski kullanımının Amos kitabında olduğu düşünülmektedir. Pasajda aydınlık olması beklenen Rab’bin gününün, Tanrı’dan yüz çevirmiş Yahudiler için karanlık olacağını belirtilmektedir.⁸⁴ Farklı pasajlardaki kullanımlarda da Rab’bin günü bir kurtuluştan ziyade felaket, savaş ve yıkım gibi anlamları bulunmaktadır. Rab’bin gününün yakın olduğu sürekli tekrarlanmıştır.⁸⁵ Bazı pasajlardaki tasvirlerde Tanrı’nın günü kıyamet senaryosunu andırmakta, kozmik değişikliklerden bahsedilmekte ve bütün milletler için bir yargı günü, Tanrı’nın düşmanlarını alt edeceği, Kudüs’ün yeniden kurulacağı ve İsariloğullarının diğer millet üzerinde üstün geleceği gün olarak tanımlanmaktadır.⁸⁶

⁷⁹ İsmail Hilmi Bilgi, “Tanah, İncil ve Kur’an’da Kurtuluş İfade Eden Temel Terimler”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (29 Haziran 2016), 42.

⁸⁰ Rut.3:13, Lev.25:48, Lev.25:26.; Rut.4:4.

⁸¹ Mez. 103:4., Ağı. 3:58., Hoş.13:14, Yar.48:16., Mez. 69:19, 72:14, Özd.23:11., Çık. 6:6, 15:13; Mez.74:2, 77:16, 78:35.

⁸² Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 21.

⁸³ Yer.3:16, 4:11; Yşa.11:10.

⁸⁴ Amo.5:18-20.

⁸⁵ Yoe.2:1, 1:15; Sef.1:7.

⁸⁶ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 199-200.

2. Eski Ahit'te Eskatoloji ve Kurtuluş Anlayışı

Eski Ahit'te geniş anlamıyla dünyanın sonuna, dirilmeye, cennet ve cehenneme işaret eden ve diğer dinlerde görebileceğimiz dünyanın büyük bir felaketle yok olması gibi bir eskatoloji anlayışının varlığından bahsetmek mümkün değildir. İsrail halkı zaman ve mekânda var olmuş ve buna bağlı olarak teolojilerini geliştirmişlerdir. Bu yüzden sonla ilgili anlatılar genellikle gelecekte dünya üzerinde gerçekleşecek yeni bir düzenden bahsetmektedir.⁸⁷ Bu daha farklı bir kurtuluş anlayışına işaret etse de İsrail'in tarihi Tanrı ile yapılan ahitten dolayı bir kurtuluş tarihi olarak da yorumlanabilmektedir. Tanrı'nın kurtarma eylemi de bu bağlamda daha dünyasal ve politik bir anlam taşımaktadır. Bu durumda kurtuluş anlayışı sürgün ve sürgün sonrasındaki metinlerde değişiklik göstermiş ve daha manevi ve bireysel bir hal almaya başlamıştır. Bununla birlikte eskatoloji ile ilgili anlatılar sürgün öncesi Yeşeya, Zekeriya, Hezekiel ve Daniel gibi kitaplarda biraz daha belirgin bir şekilde görülmektedir.⁸⁸

Yahudilikte kurtuluşun temelini Yahve ve İsrail arasındaki bağ oluşturmaktadır. Kurtuluş planı Yahve'nin İbrahim peygamber ile ahitleşmesi ile başlamış ve Yahve İsrail halkının koruyucusu olmuştur. Yahve, Kendisinin yolunu takip etmeleri şartıyla İbrahim'i kutsayacağını, soyunu çoğaltacağını, düşmanlarının şehirlerini kent edineceklerini ve soyu aracılığı ile bütün halkların kutsanacağını sözünü vermiştir.⁸⁹ Kutsanma ve toprak sözü daha sonra İshak, Yakup ve Musa peygamberler aracılığı ile de tekrarlanmıştır.⁹⁰ Bu ahit, Yahudiler için hem yaşadıkları zaman içerisinde hem de daha sonra dünyanın sonuna ilişkin geliştirdikleri inançlarda umut kaynağı olmuştur. İsraililerin Mısır'dan çıkışı, çölde onlara yol göstermesi, onları topraklarına geri getirmesi ve düşmanlarından defalarca kurtarması ahdin ve Yahve'nin kurtarıcı rolünün uzantılarıdır. Özellikle İsrailoğullarının Mısır'dan çıkarak özgürlüklerine kavuşmaları hem teolojilerinde hem de kurtuluş tarihi çok önemli bir yere sahip olmuştur.

Peygamber öncesi kitaplardan ortaya çıkan kurtuluş anlayışını belirleyen iki esas nokta bulunmaktadır. İlki kurtuluşun mistik ve teolojik anlamda sona dair bir şey belirtmemesidir. Kurtuluş, esaretten kurtulup özgürlüğe kavuşma, vaat edilen topraklara dönme ve düşmanlardan korunma gibi dünyevi şeyler etrafında şekillenmiştir. Benzer şekilde Yahve'yle yapılan ahdin kendilerine düşen kısmını yerine getirmediklerinde ve O'na itaatte noksanlık ettiklerinde cezası dünyada hemen verilmiştir. Bu özellikle ahiret inancının Tevrat'ta açık

⁸⁷ Henning Graf Reventlow, *Eschatology in the Bible and in Jewish and Christian Tradition (Jsof Supplement Series, 243)* (Bath: Sheffield Academic Press, 1997), 170.

⁸⁸ Gürkan, *Yahudilik*, 195-196.

⁸⁹ Yar.22:16-18.

⁹⁰ Çık.19:4.

bir şekilde ifade edilmemesi ve daha sonraki zamanlarda Rabbiler tarafından geliştirilene kadar tam anlamıyla bir ahiret inancından söz edilememesi ile alakalıdır. Öbür dünya mefhumundan uzak olan Yahudiler, yaptıkları iyi şeylerin mükafatını da kötü şeylerin cezasını da hemen bu dünyada görmüşlerdir. Kurtuluşun diğer esas noktası toplumsal bir özellik taşımasıdır. Bu dönemde bireysel kurtuluş anlayışından ziyade Yahudi toplumu olarak milli ve ailevi olarak kavmin devamı şeklinde bir kurtuluş söz konusudur.⁹¹

Eskatoloji anlamında kurtuluş, gelecekte bir zamanda tamamlanacak ya da gerçekleşecek bir olgu olarak anlaşılmış fakat seçilmişlikleri sebebiyle kurtuluş aslında Yahve tarafından sürekli olarak İsrailoğullarına bahşedilmiştir. Kurtuluştaki bu bahşetmenin nedeni Tanrı'nın sevgisi ve erdemliliği ile yakından ilgilidir. Yasa'nın Tekrarı kitabında Tanrı İsrail'in Kendi nazarında kutsal bir halk olduğunu belirttikten sonra şöyle der; “RAB size sevgisini göstermek ve atalarınıza ant içerek verdiği sözü yerine getirmek için güçlü eliyle sizi Mısır'dan çıkardı; köle olduğunuz ülkeden, Mısır Firavun'un elinden sizi kurtardı... Sizi sevecek, kutsayacak, çoğaltacak. Atalarınıza ant içerek size söz verdiği ülkede rahminizin meyvesini, toprağınızın ürününü - tahılını, yeni şarabını, zeytinyağını - sığırlarınızın buzağılarını, sürülerinizin kuzularını bereketli kılacak.”⁹² Fakat Tanrı'nın sevme eylemi Hıristiyanlıktaki gibi felsefi anlamda bir karakter özelliğinin tasavvuru olarak anlaşılmamıştır. O'nun sevgisi İsraililere verdiği sözde ve sergilediği eylemlerde görünmektedir.⁹³ Zira Tanrı sevgisini diğer milletlere göstermemekte hatta İsraililerin karşısında olanları yok edeceğini dile getirmektedir.⁹⁴

İsraililerin Tanrı'nın sevgisine ve kurtuluş lütfuna sahip olmaları ise Tanrı'nın erdeminden kaynaklanmaktadır. Musa, “Tanrınız RAB'bin bu verimli toprakları mülk edinesiniz diye size vermesinin nedeni doğruluğunuz değildir.”⁹⁵ derken İsrailoğullarının dik başlılığına vurgu yapmıştır. Ahittin kendi paylarına düşen Tanrı'ya itaat sözlerinden ne kadar dönerse dönsünler Tanrı vaat ettiği sözleri hep yerine getirmiştir. Bu İsrailoğullarının erdemlilik ve ahitleşme açısından gerekli nitelikleri sağlamasından değil, Tanrı'nın erdemlilik sıfatının bir tezahürü olarak “kendi kutsal adının”⁹⁶ hatırına yapıyor olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁷ İsrailoğullarının Yahve dışında başka

⁹¹ Gürkan, *Yahudilik*, 196.

⁹² Yas.7: 8, 13.

⁹³ Alan Richardson, “Salvation”, *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, ed. George Arthur Buttrick (Nashville: Abingdon Press, 1962), 4/172.

⁹⁴ Yas.7:23-24.

⁹⁵ Yas.9:6.

⁹⁶ Hez.36:22.

⁹⁷ Richardson, “Salvation”, 4/173.

tanrıları ilah edinmemeleri ve O'nu her koşulda takip etmeleri temel gereksinim olsa da kurtuluş için Tanrı'nın sevgisi ve erdemli sıfatıyla sözünde duruyor olması daha ön plana çıkmaktadır.

Ahir zamanla ilişkilendirilen Mesih inancını Eski Ahit'te dini anlamıyla bulmak mümkün değildir. "Yağlanmış" anlamına gelen Mesih, dönemin kralları için ya da sürgün sonrasındaki kitaplarda bazı yerler başrahip için kullanılmıştır. Yahudiler dışında İsraililer için olumlu bir imaja sahip olan Pers kralı Koreş de Mesih olarak anılmıştır.⁹⁸ Eski Ahit'te dini bağlamda kurtarıcı anlamı taşımayan Mesih, İsraililere zor durumlarında kurtaracak bir kral olarak siyasi bağlamda karşımıza çıkmaktadır. Davud soyundan gelmesi beklenen kral Mesih'in, dünyaya geldiğinde İsraililere liderlik ederek vaat edilen toprak eski gönencine döndürmesi beklenmektedir.⁹⁹

Peygamber kitaplarında yargılama, eskatoloji ve Yahve'nin İsrail halkına tutumunda bazı değişiklikler söz konusudur. Bu yüzyıl öncesinde peygamberlerin toplumdaki rolleri daha çok ulusal olaylarla bağlantılı olarak gelişmiştir. Verdikleri mesajlar büyük çoğunlukla krallara ve toplumun liderlerine yönelik olmuştur. Fakat İsrail ve Judea'nın arasındaki politik ve dini krizler toplumda bir değişime sebep olmuş ve insanlar Tanrı'dan yüz çevirmeye başlamışlardır. Bu sebeple 8. yüzyıl sonrasında Amos, Yeşeya ve Yeremya kitaplarında görüldüğü üzere peygamberlerin rollerinde bir değişim gerçekleşmiştir. Tanrı'nın mesajlarını krallara iletmenin yanında artık topluma karşı da uyarılarda bulunmaya ve onları tövbe ederek Tanrı'ya dönmeye çağırmaya başlamışlardır.¹⁰⁰ Eskatoloji ve kurtuluş ile ilgili öğretiler bu dönemden sonra ağırlık kazanmaya başlamış ve sürgün sonrası dönemde de daha belirgin bir şekilde Peygamber kitaplarında görülmüştür.

2.1. Amos

Amos Kitabı, Tanah'taki 12 peygamber kitaplarının sıralama olarak üçüncüsü olsa da derlenen ilk peygamber kitabı olduğu düşünülmektedir. Peygamberliği öncesi koyun yetiştiriciliği yaptığı belirtilen peygamber Amos, kral II. Yarovam (MÖ 786-746) ve kral Uzziya (MÖ 783-742) dönemlerinde İsrail'in Kuzey krallığında peygamberlik görevini yapmıştır. Yaşadığı dönem toprakların genişlediği ve barışın ve zenginliğin hâkim olduğu bir dönemdi.¹⁰¹

⁹⁸ Ali Osman Kurt, "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006), 439.

⁹⁹ Meral, *Yahudilerin Ahir Zamani -Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih-*, 144-147.

¹⁰⁰ Robin Routledge, *Old Testament Theology: A Thematic Approach* (Illinois: InterVarsity Press, 2013), 168.

¹⁰¹ Stephen Harris - Robert Platzner, *The Old Testament: An Introduction to the Hebrew Bible* (Sacramento: McGraw-Hill Education, 2007), 249.

Fakat bu zenginlik ve refah toplum üzerinde ahlaki olarak olumsuz yönde değişimlere sebep olmuştur. Bu durum yüzünden Amos kitabı, kendinden önce gelenlerden farklı olarak kıyamet odaklı mesajlar ve topluma yönelik ahlaki uyarıların çok fazla yer aldığı bir kitap olmuştur. Amos, yapılan günahların yanında toplumdaki eşitsizliklere ve adaletsizliklere işaret etmiş ve sosyal adalete vurgu yapmıştır.

Kitabın başında Amos'un İsrail'le ilgili görüşleri gördüğünden bahsedilir. 1:3-2:5 pasajları arasında İsrail dışında Şamlılar, Surlular, Edomlular ve Filistinliler gibi, diğer halkların işlediği günahlar ve yüz yüze kalacağı yargılamalar yer almaktadır. 2:6-6:14 pasajları arasındaki görüşlerde Tanrı'nın yargılaması İsraililere dönmektedir. İsrailoğullarının Tanrı'nın yolundan çıkıp putperestliğe yönelme günahının yanında zenginlerin fakirleri ezmeleri gibi sosyal adaletsizliğe vurgu yapan günahlar da bahsedilmiştir. Daha sonraki bölümlerde uyarılarda bulunan Amos, görüşlerini ileterek yanlışlarından dönüp tövbe etmedikleri takdirde yıkımla karşılaşacaklarını dile getirir. Tanrı "Ey İsrailoğulları, benim için Kûşlular'dan ne farkınız var?"¹⁰² diyerek İsrailoğullarına seslenmiş ve düşmanlarını yurtlarından çıkardığı gibi Tanrı'ya ters düştüklerinde İsrailoğullarını da topraklarından çıkarılabileceğini vurgulamıştır. Yani Tanrı, İsrailoğulları ile yaptığı ahdin bir güvence olmayacağını ve ahlaki olarak bir çöküş içinde olduklarında cezalandırılacaklarını belirtmiştir.¹⁰³

Eskatoloji bağlamında ön plana çıkan kısım ise İsrail'in dönüşünden bahseden 9. bölümdür (9:8-15). Önceki bölümlerdeki cezalandırıcı Tanrı imajı ve yapılan uyarıların aksine burada geleceğe dair umut söylemleri bulunmaktadır. Aksi görüşler bulunmakla birlikte, bu bariz farklılık kitabın bu bölümünün daha sonraki dönemlerde eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir.¹⁰⁴ "O gün" terimi kitabın daha önceki kısımlarında¹⁰⁵ geçmiş olsa da burada farklı olarak Tanrı'nın İsrail'i kurtuluş planı bağlamında bulunmaktadır. Tanrı, o gün geldiğinde Davud'un yıkık çardağını yeniden kuracağını ve eskisi gibi yapacağını söylemektedir.¹⁰⁶ O zaman, krallık yeniden kurulacak ve sonrasında sürgündeki halk topraklarına geri dönerek hüküm sürecektir.¹⁰⁷ Bu bölümde dikkate değer olan nokta kurulacak olan

¹⁰² Amo.9:7.

¹⁰³ James D. Smart, "Amos", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, ed. George Arthur Buttrick (Nashville: Abingdon Press, 1962), 1/120.

¹⁰⁴ Menahem Haran, "Amos", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik - Michael Berenbaum (Thomsan Gale, 2007), 2/101.

¹⁰⁵ Amo.2:16; 8:3; 9:13.

¹⁰⁶ Amo.9:11, "O gün Davut'un yıkık çardağını yeniden kuracağım, gediklerini kapayacak, yıkık yerlerini onaracağım, Onu eskisi gibi yapacağım."

¹⁰⁷ Amo.9:14-15, "Sürgün halkım İsrail'i geri getireceğim, yıkık kentleri onarıp orada yaşayacaklar, bağlar dikip şarabını içecekler, Bahçeler yapıp meyvesini yiyecekler.

krallığın sadece İsrailileri kapsamayacak olmasıdır. “Öyle ki, Edomlular’ın artakanlarını, bana ait olan bütün ulusları sahiplensinler.”¹⁰⁸ pasajından Edomluların ve diğer milletlerin Davud zamanında İsrailoğullarına tabi olması anlamı çıkmaktadır. Tanrı’ya inanan kimseler O’na ait sayıldığından İsraili olmasalar bile bu krallığa dahil olacaklardır.

Amos kitabı incelendiğinde kurtuluş için ahitten ziyade imanın ve ahlaki doğruluğun temel gereksinim olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı’nın adını anan ve O’na inanan bütün Yahudiler ve Gentileler Tanrı’nın yeniden kurduğu krallıkta yerlerini alacaklardır. İmanı olmayanlar ise ister Yahudi olsun ister Gentile, Tanrı’nın gazabına uğramaya mahkumdur ve kurtuluşları mümkün olmayacaktır

2.2. Hoşea

Hoşea peygamberin kitabı, kronolojik olarak olmasa da sonraki peygamberlere ait olan kitaplar arasında ilk sırada yer alır. Hoşea, Uzziya (MÖ 783-742), Yotam (Uzziya ile beraber aynı dönem), Ahaz (MÖ 733 - 727) ve Hizkiya’nın (727-698) Yahuda’da ve Yehoaş oğlu Yarovam’ın (MÖ 786-746) İsrail’de krallık ettiği dönemde¹⁰⁹ peygamberlikte bulunmuştur. Kitabın kıyamet ve ceza temalarının baskın olmasından dolayı Hoşea “kıyamet peygamberi” olarak anılmaktadır. Peygamberliğinin başındayken Kuzey krallığı refah içinde olsa da Asurluların güçlenmesiyle ve sonunda bölgeyi ele geçirmesiyle görevinin son döneminde İsrailoğulları sürgün edilmiştir. Dini açıdan ise Baal kültürünün iyice yaygınlaştığı ve Tanrı Yahve’den uzaklaşmaya başladığı bir dönemdir.¹¹⁰

Kitabın başında Tanrı’nın isteği ile Hoşea’nın kötü bir kadınla evlenmesinden ve karısının zina yapmasından bahsedilmektedir. Bahsedilen bölümde bir analogi yapılmıştır. Sadık ve merhametli bir koca olan Hoşea, Ahit’in gerekliliğini her zaman yerine getiren Tanrı’yı temsil ederken, Yahve yerine Baal’a tapan İsrailoğulları ise sadakatsiz eş ile temsil edilmiştir.¹¹¹ İsraililerin günahları sıralandıktan sonra Hoşea İsrailileri tövbeye çağırır ve onlara Tanrı’nın onları Mısır’dan kurtarışını hatırlatmaktadır.¹¹² Fakat Amos kitabında olduğu gibi Tanrı sonunda İsraililere merhametli yüzünü göstermiştir. İsraililerin karşılaşacağı bütün cezalar aslında eğitimsel bir amaç

Onları topraklarına dikeceğim, bir daha sökülmecekler kendilerine verdiğim topraktan.’ Tanrınız RAB böyle diyor.

¹⁰⁸ Burada אָרָק (qara) fiili kullanılmıştır ve çağırarak, seslenmek ya da adlandırmak anlamlarına gelmektedir. Yani, cümle “Tanrı’nın ismini çağıran diğer milletler” ya da “Tanrı’nın adını taşıyan diğer milletler” şeklinde de çevrilebilir.; Amo.9:12.

¹⁰⁹ Hoş.1:1.

¹¹⁰ Gary V. Smith, *Hosea, Amos, Micah* (Zondervan, 2011), 24-27.

¹¹¹ John Goldingay, *Hosea-Micah* (Michigan: Baker Publishing Group, 2021), 55.

¹¹² Hoş.12:13.

taşımaktadır. Görecekları cezalar aracılığı ile esas Tanrı olan Yahve'ye sevgilerini hatırlayacaklar ve tövbe ederek O'na döneceklerdir.¹¹³ Yahve de onları kurtararak eski konularına ve krallıklarına geri döndüreceklerdir.¹¹⁴

2.3. Yeşaya

Amos ve Hoşea ile aynı dönemlerde yaşamış Peygamber Yeşeya; Uzziya, Yotam, Ahaz ve Hizkiya'nın dönemlerinde Yerusâlim'de peygamberlik yapmıştır. Yeşeya kitabının peygamber Yeşeya tarafından yazılıp yazılmadığı konusu ciddi bir şekilde tartışılmıştır. Geleneksel görüş bütün kitabı peygamber Yeşeya'nın yazdığını savunurken, Kutsal Kitap eleştirisi alanında çalışma yapan araştırmacılar kitap içindeki tarihsel, içeriksel ve yazınsal farklılıklardan yola çıkarak kitabın birden fazla yazar tarafından ele alındığını ve farklı dönemleri yansıttığını belirtmişlerdir. 19. yüzyıldan sonra yapılan araştırmalar kitapta üç farklı "Yeşaya"dan bahsetmişlerdir: 1–39 bölümlerin yazarı kabul edilen ve peygamber olan Birinci Yeşeya, 40–55 bölümleri atfedilen MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru Babil sürgününde yaşamış olan İkinci Yeşeya ve 56–66 bölümlerin yazarı olarak düşünülen 5. ve 4. yüzyıl başlarında yaşamış Üçüncü Yeşeya.¹¹⁵ Yeşeya Kitabında, Tanrı'nın kutsiyeti ve saltanatı, insanların işlediği günahlar, Yahve'ye iman gibi temel temaların yanında yazıldığı dönem krallığın düşüşü ve sürgün dönemlerini de içine aldığından eskatoloji ile mesajlara da yer verilmiştir.

Amos kitabında gördüğümüz "Rab'bin günü" motifi burada da kullanılmaktadır. O gün, acımasız, kızgın ve gazaplı olacak ve günahkârlar cezalandırılacak, güneş karacak, toprak ele geçirilecek, 132 insanların kibri ve gurur alçaltılacak ve sadece Tanrı'nın ismi yüceltilecektir.¹¹⁶ Fakat "çok yakında" gerçekleşecek bu karartıcı günün tarif edildiği karşıt bir vahiy aktarılmaktadır. O vakitte, Tanrı'nın gazabı Asurlulara dönecektir.¹¹⁷ Sağırklar duyacak, körler görecek, meyve bahçesi ormana dönecek, zayıflar ve düşkünlerin Rab'deki sevinçleri artacak ve insanlar yaptıkları putları atacaktırlar.¹¹⁸ Peygamberler kitaplarında genel olarak görülen örgü burada da gerçekleşmektedir. Önce insanların işlediği günahlar yüzünden Tanrı'nın yargılaması gerçekleşecek daha sonra Tanrı yeni gök ve yer yaratıp bütün insanları Siyon'da toplayacak ve huzurlu bir ortam sunacaktır.

¹¹³ Hoş.2:6-7.

¹¹⁴ Ernst Jenni, "Eschatology of the OT", *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (Nashville: Abingdon Press, 1962), 2/129.

¹¹⁵ Mark W. Hamilton, *A Theological Introduction to The Old Testament* (New York: Oxford University Press, 2018), 274.

¹¹⁶ Yşa.13:9., Yşa.7:18-20., Yşa.2:17.

¹¹⁷ Yşa.10:24-26.

¹¹⁸ Yşa.29:18-21; 31:7; John Goldingay, *The Theology of the Book of Isaiah* (Illinois: InterVarsity Press, 2014), 144.

Yeşeya kitabını diğerlerinden ayıran bir özellik gentileleri de içeren evrensel kurtuluşu ifade etmesidir. Bu tema özellikle Kudüs ve Siyon ile bağlantılı olarak geçmektedir. Çünkü Siyon dağı, gerçekleşecek o günde İsraililerin ve diğer ulusların toplanma yeri olacaktır. İsrail'in ve Yeşeya kitabının diğer uluslara ve dinlere bakışı sosyolojik olarak etkilendiği kadar politik olarak da etkilenmişti. Başlangıçta gentilelerin tapındığı tanrıların varlığı kabul edilirken İsrailoğullarının sadece Yahve'yi takip etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Kitabın Üçüncü Yeşeya olarak isimlendirilen kısmından sonra ise katı bir monoteizm öne plana çıkmaktadır. Burada bütün uluslar Yahve'ye imana ve ibadete çağırılmaktadırlar. Peygamberin görünümüne göre gelecekte bu çağrı yanıt bulacaktır.¹¹⁹ Gelecekte Rab'bin tapınağının üstüne kurulduğu Siyon dağı tepelerin en yükseği ve en yücesi olacaktır. Bütün uluslar, Rab'bin yolunu öğrenmek ve takip etmek için sürgünde olan diğer İsrailoğulları ile beraber Kudüs'e ve Siyon'a akın edeceklerdir. Nihayetinde Siyon'a gelen ve iman etmiş bütün uluslarla Rab'bin hükmü altında yeni bir krallık kurulacaktır.¹²⁰ Karanlıkta olan diğer uluslar, İsrailoğulları aracılığıyla aydınlığa ve kurtuluşa erişecekler ve Yahve'nin önünde eğilerek ona tapınacaklardır.¹²¹ Ona tapınmanın işareti ise Şabat gününü yerine getirmektir.¹²²

2.4. Sefenya

Oniki peygamberden biri olan Sefanya, Kral Yoşiya hükümdarlığının (MÖ 640–609) ilk dönemlerinde peygamberlik yapmıştır. Sefanya kitabında hâkim tek bir tema işlenmektedir: Rab'bin günü, yani dünyanın sonu. Sefanya kitabı, bütün temanın Rab'bin günü etrafında şekillenmesi açısından Rab'bin gününden bahseden diğer peygamber kitaplarından ayrılmaktadır. Kitap Rab'bin yargı gününün haberi ve uyarısı ile başlamaktadır. Yakın bir gelecekte meydana gelecek Yahuda ve Yerusâlim'de yaşayan İsrailileri, Filistinlileri, Moavlıları, Ammonoğullarını ve Asurluları bekleyen felaketler ve beraberinde bir yargı süreci bulunmaktadır. İsraililer Tanrı'nın ahdine uymakta eksiklik gösterdikleri ve başka tanrılara tapındıkları için yargılanırken diğer halklar İsrailileri aşağılamaları nedeniyle cezalandırılacaktır. Bu durum dönemin sosyal ve politik yapısını yansıtmaktadır. Diğer yandan Tanrı'nın “yok

¹¹⁹ Isaac Avishur, “Isaiah”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Detroit: Macmillan Reference USA, 2007), 10/72-75.

¹²⁰ Yşa.2:2-3; Peter D. Miscall, *Isaiah (Readings, a New Biblical Commentary)* (USA: Sheffield Phoenix Press Ltd, 2006), 35-36.

¹²¹ Yşa.66:23.

¹²² Yşa.56:1-8.

edeceğim insanı yeryüzünden”¹²³ demesi yargılamının daha eskatolojik ve evrensel yönüne işaret etmektedir.

Diğer kitaplarda görülen geleceğe umut veren Rab’bin sözleri benzer şekilde Sefanya kitabında da bulunmaktadır. Gelecekte Tanrı’nın yargılaması son bulduğunda geride kalanlar için bir kurtuluş umudu bulunmaktadır. O günde bütün sahte tanrılar yok edilecektir ve uzaklardaki bütün uluslar tek bir Tanrı olan Yahve’ye iman edip tapınacaklardır.¹²⁴ Umut motifi son bölümde daha baskın bir şekilde görülmektedir. Burada Tanrı, İsraililere seslenmekte ve kurtuluş, kutsal topraklara ve eski gönencine geri dönüş ve halkına karşı sevgisine dair söz vermektedir. Fakat diğer ulusların da imana dönmeleri ile birlikte kurtuluştan pay alacakları anlaşılmaktadır. Bu da başlangıçta bahsedilen evrensel olarak gerçekleşecek yıkıma karşılık geride kalanlara evrensel bir kurtuluş mesajına işaret etmektedir. Tanrı, ulusların kendine hizmet etmesi için dudaklarını pak yapacağını belirtmektedir.¹²⁵ Yani bu uluslar isyankâr ve putperest sözlerinden tek Tanrı Yahve’ye iman ve yüceltme sözlerine dönecekler ve omuz omuza Tanrı’ya hizmet edeceklerdir.¹²⁶ Yine de kurtuluştan ne derece pay alacakları tam anlamıyla açık değildir çünkü Tanrı’nın geleceğe dair umut sözlerinin muhatabı İsrail halkıdır ve diğer uluslar ile ilgili açık bir ifade bulunmamaktadır.

2.5. Hezekiel

Peygamber Hezekiel, Kral Yehoyakin’in sürgünü sırasında MÖ 593-571 yıllarında peygamberlik yapmıştır. Peygamberlik dönemi Babil sürgününden biraz öncesi ve sonrasını kapsamaktadır. Sürgün dönemini içeren Hezekiel kitabı, Tanrı’nın İsrailoğullarına ve diğer uluslara karşı olan yargısını ve İsrail’in geleceğine dair umut dolu anlatımları içermektedir. Kitap, Tanrı’nın Hezekiel’e peygamberlik görevi verilmesi ile başlamaktadır. Yeruşalim’in putperestlik uygulamasını kınayan ve uyarın Tanrı, ülkenin kuşatılacağını ve ele geçirileceğinin haberini vermekte ve bunu “son yaklaştı” diyerek belirtmektedir. Tanrı, yaptıkları hatalar ve sözlerinde durmamalarından dolayı İsrailoğulları üzerindeki lütfunu geri çekmiş ve bu da Yeruşalim’in kaybedilmesine sebep olmuştur. Gelecekle ilgili değişim hem yıkılan tapınağa hem de ahlaki olarak insanlarda bir gelişmeye ve Tanrı’nın ahdine dönmeye işaret etmektedir.¹²⁷ Önceki kitaplarda görülen bireysel ceza ve ödül anlayışını

¹²³ Sef.1:3.

¹²⁴ Sef.2:11.

¹²⁵ Sef.3:9.

¹²⁶ David W. Baker, *Nahum, Habakkuk, Zephaniah (TOTC)* (Nottingham: Inter-Varsity Press, 2009), 27/126.

¹²⁷ Hez.11:19-20, “Onlara tek bir yürek vereceğim, içlerine yeni bir ruh koyacağım. İçlerindeki taş yüreği çıkarıp onlara etten bir yürek vereceğim. O zaman kurallarımı

Hezekiel kitabında da görmek mümkündür. Tanrı iyileri kötülerini birbirinden ayıracak ve cezayı hak edenler İsrail ülkesine giremeyeceklerdir.¹²⁸ Gelecekte bir zamanda, Tanrı kendi “kutsal isminin hatırı” için diğer ülkelere dağılmış halkını toplayacak, Yahuda ve İsrail’i birleştirip halkını eski gönencine ulaştırarak tapınağı yeniden kuracaktır. Tanrı, kutsallığını kanıtladığında Tanrı’nın daha önce kınama ve cezalandırma sözü verdiği diğer uluslar da O’nun Rab olduğunu anlayacaklardır.¹²⁹ Fakat Eski Ahitte geçen pasajlarda Yahve’nin Rab olduğunu anlayan bu ulusların akıbeti ile ilgili bir görüş bulunmamaktadır. Daha sonraki dönemlerde gelişmiş olan Şeol (ölüler diyarı)¹³⁰ve Gog temaları da kitapta geçmektedir.¹³¹

3. Yeni Ahit’te Eskatoloji ve Kurtuluş ile İlgili Terimler

Yeni Ahit’te kurtuluş denildiğinde en ön plana çıkan terim kurtuluş, kurtarma ve koruma anlamlarına gelen Grekçe *sōtēria* (σωτηρία) kelimesidir. “Kurtarmak” fiil hali Grekçe *sōzō* (σῶζω)’dur. Dünyevi anlamda düşmanların elinden kurtulma ve Hıristiyanların çektiği zorluklardan refaha ulaşması gibi bağlamlarda kullanılmıştır.¹³² Bunun yanında boğulmaktan kurtarma,¹³³ hastalıktan kurtulma¹³⁴ ve ölümden kurtarma gibi bağlamlarda da bulunmaktadır. Kelime hem ruhani hem de dini anlamda kurtuluş bağlamında olacak şekilde kendine yer bulmaktadır. Pasajlarda kurtuluşun Tanrı’nın yolu olduğu belirtilmektedir.¹³⁵ Tanrı’ya inanan ve O’ndan korkan Tanrı’nın kulları, Yahudiler ve Gentileliler bu kurtuluşun konusu olmuşlardır.¹³⁶ *Sōtēria* aynı zamanda eskatolojik anlamda gelecekte gerçekleşecek kurtuluşu ifade etmek için kullanılmıştır. Tanrı’nın kulları, gelecekte dünyevi olan bütün kötü şeylerden kurtulacaklar ve cennette Tanrı’nın sonsuz krallığında ebedi saadete ereceklerdir.¹³⁷ Aynı kelimeden türeyen ve kurtarıcı anlamına gelen Grekçe

izleyecek, ilkelerime uymaya özen gösterecekler. Onlar halkım olacak, ben de onların Tanrısı olacağım.”

¹²⁸ Hez.20:33-38.

¹²⁹ Hez.36:22-23.

¹³⁰ Eski İsrail düşüncesinde toplu bir mezarı ifade edecek şekilde kullanılırken evrensel Tanrı anlayışının ön plana çıkması ile birlikte iyi ve kötü bütün insanların öldükten sonra gittiği ebedi mekân olarak yorumlanmıştır. Gürkan, Yahudilik, 202-203.

¹³¹ Hez. 31:15; 38-39.

¹³² Elç.7:26; 2.Kor.1:16.

¹³³ Mat.8:24-25.

¹³⁴ Çoğunlukla İsa’nın hastaları iyileştirdiği pasajlarda kullanılmıştır ve hem fiziksel hem de ruhani iyileşmeye işaret etmektedir. Mat.9:21-22; Mar.2:1-12.

¹³⁵ Elç.16:17.

¹³⁶ Yu.4:22; Elç.13:47; 2.Sel.2:13.

¹³⁷ Rom.13:11; İbr.9:28; 1Pe.1:9.

sōtēr (σωτήρ), Eski Ahit'te daha çok prensler ve krallar için kullanılsa da Yeni Ahit'te Tanrı ve Mesih İsa için kullanılmıştır.¹³⁸

Eskatoloji ve soteroloji ile ilgili öğretilerde Yeni Ahit'te karşımıza sık çıkan diğer bir terim “Tanrı'nın Egemenliği”dir. İsa'nın mesajının ana teması olan bu terim, Yeni Ahit metinlerinde İsa tarafından sıkça zikredilmekte ve dört farklı bağlamda mesaj içermektedir. İlki “Tanrı'nın egemenliği yaklaştığı”¹³⁹ yönündeki söylemidir. Bu kullanımda Tanrı'nın adaletsizlik ve ölüme karşı gerçekleştirdiği zafer vurgulanmaktadır. İkincisi ise “Tanrı'nın Egemenliğine girmek”tir. İsa, Tanrı'nın Egemenliğine kimlerin girip giremeyeceğini belirttiği söylemlerde bu terimi kullanmıştır. İsa'nın Tanrı'nın egemenliği ile söylediği üçüncü bağlam Egemenliğin bir arayışın veya çabalamanın nesnesi olmasıdır. Dördüncüsü dünyanın sonunda gerçekleşecek şölenden bahsederken kullandığı “Tanrı'nın egemenliğinde” söylemidir.¹⁴⁰ Yahudilikte de kullanılmakla birlikte bu terim Yeni Ahit'te daha etik bir anlam kazanmıştır. İnsanlar ahlaki ve dinsel özellikler taşıyarak ve Tanrı'ya iman ederek Tanrı'nın egemenliğine gireceklerdir.¹⁴¹

Hıristiyan teolojisinin kurtuluş temelinde kefarete yatmaktadır. Kefaret, işlenen günahların Tanrı tarafından affedilmesi için sergilenen kurban, sadaka ve oruç gibi ibadetler için kullanılmaktadır.¹⁴² Eski Ahit'te kefarete terimi bahsedilen ibadetler bağlamında geçmektedir. Diğer taraftan kefarete anlayışı Hıristiyan teolojisinde İsa üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak ilahi bir müdahale ile silinebilecek asli günah, İsa'nın çarmıhta ölmesi ve dirilmesiyle insanlığın üzerinden bir yük olmaktan çıkmıştır. Daha önce kefarete için kullanılan Grekçe *katallagē* kelimesi Kutsal Kitap'ın yeni çevirilerinde “barıştırmak” şeklinde çevrilmiştir.¹⁴³ Bu da İsa'nın ölümüyle insanlığa bahşettiği kefaretin Tanrı ile insanlığın barıştırılması şeklinde yorumlanmasından kaynaklanmıştır.¹⁴⁴

4. Yeni Ahit'te Eskatoloji ve Kurtuluş Anlayışı

Hıristiyanlıkta kurtuluş daha açık ve sistematik bir şekilde görülmektedir. İsa'nın gelişiyile birlikte Eski Ahit'in kurtuluşa dair söylemleri ve Tanrı'nın

¹³⁸ 1 Ti.2:3; Luk.1:47; Tit.1:3.

¹³⁹ Mark.1:15.

¹⁴⁰ John Pairman Brown, “Kingdom of God”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), 8/5148-5149.

¹⁴¹ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 359.

¹⁴² Mehmet Katar, “Kefâret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/177.

¹⁴³ Kefarete, İngilizcede “atonement” kelimesiyken barıştırmak anlamına gelen “reconciliation” kelimesiyle ifade edilmektedir.

¹⁴⁴ William J. Wolf, “Atonement: Christian Doctrine”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), 1/594-595.

kurtuluş planı tam anlamıyla gerçekleşmeye başlamıştır. Yeni Ahit her bölümüyle buna vurgu yapmaktadır. Genel kurtuluş teolojisi ise günah ve insan ilişkisi üzerinden affetme, kefarete, aklanma ve barıştırma gibi temel öğretiler üzerine kurulmuştur. Diğer yandan Yeni Ahit'in kitapları kendi içlerinde bazı farklı nüanslar barındırmakta ve yazarların kendilerine göre odaklandıkları farklı boyutlar bulunmaktadır.

4.1. Sinoptik İnciller

Sinoptik İnciller olarak sınıflandırılan Matta, Markos ve Luka İncilleri, metinlerinin yapısı, içeriği ve kelime seçimleri konusunda birbirlerine çok benzediğinden üçlü bir şekilde gruplandırılmış. Bu üç İncil, Yuhanna İncilinden birkaç yönden ayrılmaktadırlar. Sinoptik İnciller, İsa'nın hayatına, görevine ve sözlerine, yani tarihsel diyebileceğimiz İsa'ya odaklanırken Yuhanna İncili, İsa'nın ilahi yönüne vurgu yapmaktadır.¹⁴⁵ Ele alınacağı üzere içerikte eskatoloji ve soterioloji konularında da bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Matta İncilinin yazarı başta olmak üzere, Sinoptik İncil yazarları Eski Ahit'in eskatolojik ve soteriolojik görüşlerine sıkça atıf yapmaktadır. İnciline “İbrahim oğlu, Davut oğlu İsa Mesih'in soyuyla ilgili kayıt şöyledir.”¹⁴⁶ pasajıyla başlayan Matta, İsa'yı Davut soyuna dayandırarak onun İsrailoğullarının beklediği Mesih olduğunu belli etmekte ve “halkını günahlarından kurtaracak olan O'dur”¹⁴⁷ diyerek kurtarıcı kimliğine vurgu yapmaktadır. Davut soyundan olan İsa'nın gelişi son zamanların ve Tanrı'nın krallığının yaklaştığının bir işaretidir. Markos İncilinin yazarı da kitabının başında İsa'yı “Tanrı'nın oğlu” şeklinde tanıtmalarının yanında Eski Ahit'e atıf yapmakta ve Vaftizci Yahya'nın görevinin İsa'nın yolunu açmak olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁸ İsa'nın dünyaya geliş amacının ise İsrailoğullarının kayıp koyunlarını bulmak ve kurtarmak olduğu vurgulanmışlardır.¹⁴⁹

Sinoptik İncillerde görüldüğü üzere İsa'nın görevi süresince ortaya koyduğu en temel öğreti “Tanrı'nın Egemenliği” ya da bazen adlandırıldığı şekliyle “Göklerin Egemenliği”dir. Markos İncilinde İsa görevine başladığında Celile'deki insanlara ilk olarak Tanrı'nın egemenliğinin yakın olduğunu ve tövbe ederek Müjde'ye inanmaları gerektiğini vaaz etmiştir.¹⁵⁰ Tanrı'nın Egemenliği hem mevcut zamanda gerçekleşen hem de gelecekte oluşacak bir

¹⁴⁵ Ömer Faruk Harman, “İncil”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 272.

¹⁴⁶ Mat.1:1-2.

¹⁴⁷ Mat.1:21.

¹⁴⁸ Mar.1:1-3.

¹⁴⁹ Luk.19:10; 15:3-10; Mat.10:6; 15:64; 18:12; Richardson, “Salvation”, 4/178.

¹⁵⁰ Mar.1:15.

düzeni işaret etmektedir.¹⁵¹ İnsanlar, bir yandan İsa'ya inanarak hemen Tanrı'nın Egemenliğine girerken diğer yandan gelecekte vuku bulacak bu egemenliğin bir parçası olacaklardır. Gelecekteki egemenlik İsa'nın ikinci gelişi ve yargılanma günü olarak yorumlanmakta ve öne çıkmaktadır.¹⁵² Fakat bunun ne zaman gerçekleşeceği konusunda çelişkili ifadeler bulunmaktadır. İsa, vaaz ettiği kişiler arasında Tanrı Egemenliğini görmeden ölmeyecek olanların olduğunu¹⁵³ belirtmiş ve havarilerine “İnsanoğlu”¹⁵⁴ gelinceye dek İsrail'in tüm kentlerini dolaşmış olmayacaksınız”¹⁵⁵ demiştir. Bu ifadeler son zamanın ve Tanrı'nın krallığının çok yakın bir zamanda gerçekleşeceği anlamına gelmekle birlikte İsa, o günün geleceği zamanı sadece Tanrı'nın bildiğini belirtmiş ve insanları o anın ne zaman geleceğini bilmedikleri için dikkatli olmaları konusunda uyarmıştır.¹⁵⁶

Sinoptik İncillerde anlatıldığı şekliyle İsa, kimin Tanrı'nın krallığını gireceğini ve giremeyeceğini kendini dinleyenlere aktararak onları uyarmıştır. Matta 7:21 “Beni, ‘Rab! Rab!’ diye çağıran herkes Göklerin Egemenliğine girecek değildir. Ancak göklerde olan Babamın isteğini yerine getiren girecektir.” pasajından Tanrı'nın Egemenliğine girmek için imanın yeterli olmadığı ve amellerle desteklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. İsa, tarladaki deliceler benzetmesinde deliceler ile günahkârlar arasında bir benzerlik kurarak iyi insanlar ve kötü insanlar arasında bir ayırım yapmaktadır. Nasıl deliceler ateşte yakılıyorsa, çağın sonu ve yargı günü geldiğinde de İnsanoğlunun gönderdiği melekler iyi insanlar ile kötü insanları birbirlerinden ayıracaklar ve günahkar insanlar kızgın ateşe atılırken iyi insanlar Tanrı'nın egemenliğinde parlayacaklardır.¹⁵⁷ Göklerdeki cennete girecek olan kişiler, hakikat için ezilmiş ve zulüm görmüş kişiler, ruhta yoksul ve yaşlı olanlar, yumuşak huylu, merhametli ve yüreği temiz kişiler ve barışı sağlayanlardır.¹⁵⁸ İsa, aynı zamanda kim Kutsal Yasaya uyar ve bunu insanlara öğretirse Göklerin Egemenliğinde büyük sayılacağından bahsetmektedir.¹⁵⁹

4.2. Yuhanna İncili

Yuhanna İncilinin yazarı, eskatoloji ve soterioloji konusunda Sinoptik İncil yazarlarından daha farklı bir düşünceye odaklanmıştır. Yuhanna İncili,

¹⁵¹ Mat.6:33.; 10:7; 11:12; 12:28; Luk.17:21; Mat.6:10.; 8:11; Mar.9:1.

¹⁵² Robert Charles, “Eschatology”, *Encyclopedia Biblica*, ed. Thomaz K. Cheyne - John S. Black (New York: Macmillan Reference USA, 1903), 2/1373-1375.

¹⁵³ Mar.9.1.

¹⁵⁴ İnsanoğlu ile İsa kastedilmektedir.

¹⁵⁵ Mat.10.23.

¹⁵⁶ Mar.13:32-33.

¹⁵⁷ Mat.13:36-43.

¹⁵⁸ Mat.5:3-10; Luk.6:20-23.

¹⁵⁹ Mat.5:9.

Tanrı'nın egemenliğinden sadece iki yerde bahsetmektedir. Bunun yerine bu İncil'de üstünde durulan ana tema "ebedi yaşam"dır. Sinoptik İnciller, İsa'nın gelişi ile başlayan sonun doruk noktası Tanrı'nın Egemenliğini gelecekte olacak bir olay olarak farz etmektedir. Yuhanna ise, yargılamanın ve bahsedilen ebedi hayatın hali hazırda mevcut olduğunu ve gerçekleştiğini düşünmektedir. Bu yönden Yuhanna İncili, gerçek bir olay olarak İsa'nın ikinci kez gelişini bekleyen Sinoptik İncillerden farklılaşmış yargıyı ve ebedi hayatı bu dünyaya taşımakta ve daha ruhani ve etik bir bakış açısı sunmaktadır.¹⁶⁰ Elçilerin İşleri kitabının Luka İncilinin yazarı tarafından yazıldığı bilinmektedir. O yüzden, teolojik olarak aynı temaları içermektedirler.

Genel vurgu şimdiye olsa da Yuhanna İncili içinde İsa'nın geleceğe dair söylemleri bulunmaktadır. Yuhanna, öncelikli olarak dirilmeyi bu dünyada İsa'ya inanma suretiyle ruhani olarak ebedi hayata dirilme olarak algılamıştır. Fakat gelecekte olacak bir "son gün"den de bahsetmektedir. İsa, "Beni reddeden ve sözlerimi kabul etmeyen kişiyi yargılayacak biri var. O kişiyi son günde yargılayacak olan, söylediğim sözdür." ve "Beni gönderenin isteği şudur: bana verdiklerinden hiçbirini yitirmeyeyim, ama son günde hepsini diriltiyim. Çünkü Babamın isteği, Oğul'u gören ve O'na iman eden herkesin sonsuz yaşama kavuşmasıdır. Ben de böylelerini son günde dirilteceğim."¹⁶¹ diyerek son bir günün olduğunu ve bu günde kendisine iman etmeyenlerin yargılanacağını ve inanan kişilerin sonsuz hayata kavuşacağını belirtmiştir.

Kristoloji ve soterioloji arasındaki ilişki, Yuhanna İncilinde belirgin bir şekilde ön plana çıkmaktadır. Yuhanna, İsa'yı diğer İncillerden daha farklı bir şekilde tanıtmaktadır. Burada daha önceki İncillerde görülen İsa'nın doğumdan gelen Yahudi kimliğine yapılan vurgu eksiktir. Kitabın başında İsa, yaratma eyleminde aracı Logos ve "dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu"¹⁶² olarak tasvir edilmiştir. Başlangıçta Tanrı ile birlikte olması İsa'nın ilahi yanına vurgu yapmakla birlikte aynı zamanda Tanrı ile İsa arasındaki bağın da bir işaretidir. İncil'de İsa'nın bu dünyadan olmadığı, Baba'nın yaptıklarını ona da öğrettiği ve Baba'nın onu dünyanın kurtuluşu için dünyaya gönderdiği aktarılmaktadır.¹⁶³ Tüm bunlar İsa'nın neden kurtarıcı olarak aracı konumunda olduğunu açıklamaktadır. İsa'yı gören

¹⁶⁰ Jörg Frey, "Eschatology in the Gospel of John and in the Johannine Epistles", *Eschatology in Antiquity: Forms and Functions*, ed. Hilary Marlow vd. (New York: Routledge, 2022), 698.

¹⁶¹ Yu.12:48; 6:39-40.

¹⁶² Yu.1:1-3; Yu.1:29.

¹⁶³ Yu.8:23; 5:20; 3:17.

Baba'yı görmüştür ve ona iman eden Baba'ya iman etmiştir.¹⁶⁴ Ve böylece İsa, insanların girerek kurtuluşa eriştikleri bir kapı olmuştur.

Yuhanna için ölümün iki boyutu bulunmaktadır; fiziksel ve ruhani. Ruhani ölüm İsa'nın yolundan gitmemek anlamına gelmektedir. Onun sesini duyan kimse ise ölümü tatmayacaktır.¹⁶⁵ Bu da Yuhanna İncilinde baskın olarak görülen “ebedi hayat” anlayışına işaret etmektedir. Ebedi hayat, kişinin İsa'ya iman etmesiyle hayattayken başlamaktadır. Ebedi hayata ulaşmak, kurtuluşa ermek, Tanrı'nın yargılamasına tabi olmamak, mahvolmamak ve İsa'nın korumasından ayrılmamak anlamlarına gelmektedir.¹⁶⁶ Fiziksel ölümün ebedi hayatla birleşmesi “İnsanoğlu'nun bedenini yiyip kanını içen” imanlı kişinin son geldiğinde İsa tarafından diriltilmesiyle olacaktır.¹⁶⁷ Bu genel anlatılara bakıldığında kurtuluşa ulaşılması için gereken ön koşul imanmış gibi görülmektedir. Fakat daha dikkatli incelendiğinde kişinin imanını benliğine ve hayatına entegre edip amellerine de yansıtması gerektiği anlaşılmaktadır. İsa, sözleri üzerine kendine inanan Yahudilere “Eğer benim sözüme bağlı kalırsanız, gerçekten öğrencilerim olursunuz. Gerçeği bileceksiniz ve gerçek sizi özgür kılacak.”¹⁶⁸ demiştir. İnananlardan beklenen şey, İsa'nın sözüne bağlı kalmak ve böylece hayatının her alanında bir değişim geçirmektir.¹⁶⁹ Fakat amele olan vurgu Sinoptik İncillerde olduğu kadar vurgulu ve açık bir şekilde dile getirilmemiştir. İsa'ya olan iman Yuhanna İncil'de daha ön plandadır.

4.3. Elçilerin İşleri ve Vahiy Kitabı

Elçilerin İşleri, İsa'nın gökyüzüne çıkmasından sonraki döneme yani Havarilere ve ilk Hıristiyanlara odaklanmaktadır. Luka, teolojik görüşlerini burada da devam ettirmektedir. Farklı olarak Kutsal Ruh'a bir vurgu söz konusudur. Çünkü İsa yeryüzünden ayrıldıktan sonra Kutsal Ruh aracılığı ile varlığını yaratılanlar üzerinde devam ettirmiştir. Kutsal Ruh, elçilerin üzerlerinde bulunarak onlara güç vermekte ve “harikalar ve mucizeler” gerçekleştirmektedir. Bu Tanrı'nın hükmünün inananlar arasında İsa

¹⁶⁴ Yu.14:9; 12:44-45; Jan G. Van Der Watt, “Salvation in the Gospel of John”, *Salvation in the New Testament: Perspectives on Soteriology*, ed. Jan G. Van Der Watt, Supplements to Novum Testamentum (Leiden: Brill Academic Pub, 2005), 109-111.

¹⁶⁵ Yu.5:51.

¹⁶⁶ Yu.3:17-19; 10:28.

¹⁶⁷ Yu.6:40, 53; Robert Cook, “Eschatology in John's Gospel”, *Criswell Theological Review* 3/1 (1988), 87-89.

¹⁶⁸ Yu.8:30.

¹⁶⁹ Van Der Watt, “Salvation in the Gospel of John”, 121.

hayattayken olduğu gibi devam ettirdiğini göstermektedir.¹⁷⁰ Hem Yahudilerin hem de Gentilelilerin günahlarının affolması teması ise Elçilerin İşlerinde sık sık işlenmektedir. Bunun nedeni günahın temel olarak kişileri Tanrı'ya yabancılaştıran bir unsur olmasıdır.¹⁷¹ Kişiler “İsa'ya iman edip tövbe ettiğinde ve İsa adına vaftiz olduğunda bağışlanacaktır ve Kutsal Ruh'un armağanını alacaktır.”¹⁷² Kurtuluşun tam formülü Elçilerin işlerinde bu şekilde ortaya konmaktadır.

Yazarının kim olduğu tartışılmalı olsa da ilk dönem Hıristiyanlar tarafından Havari Yuhanna tarafından yazıldığı varsayılan Vahiy kitabı tam bir apokaliptik resim çizmektedir. İsa'nın Tanrı'nın kuzusu olarak kurtuluşa aracı olması kitapta ana temalardan biridir. Kurtuluşun gerçekleşmesi Kuzu'nun kefaretilik olarak kurban edilmesinden, dirilmesinden ve kanının bütün günahları temizlemesine bağlı olmuştur.¹⁷³ İman ve yargı temaları da kitapta ön plana çıkmaktadır. İmanlı kişilerin dünyanın sonuna kadar İsa'ya sadık kalmaları beklenmektedir. Böylece sonda gerçekleşecek yargıda sonsuz mükafatla ödüllendirileceklerdir. Diğer taraftan Tanrı'nın yapacağı bu yargıda imansız ve kötü amellere sahip kişiler cezalandırılacaktır.¹⁷⁴ Böylece şeytan ve yardımcıları kötülükle birlikte yok edilecek ve yeryüzünde yeni Kudüs olarak adlandırılacak yeni bir gök, yeryüzü ve cennet kurulacaktır.¹⁷⁵ Bu son varış yeri herkesin gideceği yer olarak nitelendirilmekle birlikte İsrail halkının daha özel bir yeri olduğu görülmektedir.¹⁷⁶

4.4. Pavlus'un Mektupları

Pavlus, İsa'nın mesajının yayılmasında ve evrenselleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bizzat İsa tarafından onun mesajını yaymak için havari olarak seçildiğini belirten Pavlus, sadece Yahudilerin değil Tanrı'nın mirasına ortak oldukları¹⁷⁷ için her ulustan insanın İsa'nın mesajını duyması ve inanması için çaba harcamıştır.¹⁷⁸ Misyonerlik faaliyetleri için farklı bölgelere seyahat

¹⁷⁰ Steve Walton, “The End: What and When? Eschatology in Luke-Acts”, *Eschatology in Antiquity: Forms and Functions*, ed. Hilary Marlow vd. (New York: Routledge, 2022), 685-686.

¹⁷¹ Hermie C. Van Zyl, “The Soteriology of Acts: Restoration to Life”, *Salvation in the New Testament: Perspectives on Soteriology*, Supplements to Novum Testamentum (Leiden: Brill Academic Pub, 2005), 148-153.

¹⁷² Elç.2:38; 16:31-33.

¹⁷³ Va.7:14.

¹⁷⁴ Va.2:7, 26; 10:11.

¹⁷⁵ Va.21:1.

¹⁷⁶ Jan A. du Rand, “Soteriology in the Apocalypse of John”, *Salvation in the New Testament: Perspectives on Soteriology*, ed. Jan G. Van Der Watt (Leiden: Brill Academic Pub, 2005), 465-504.

¹⁷⁷ Ef.3:6.

¹⁷⁸ Rom.1:1,5.

etmesinin yanında Yeni Ahit literatürüne giren farklı cemaatlere gönderdiği mektuplar da yazmıştır. Efesliler, Koloseliler ve 2.Selanıkliler mektuplarının Pavlus'a ait olup olmaması tartışmalıyken, 1. Timoteyus, 2.Timoteyus ve Titus mektuplarının Pavlus'a atfedilmiş taklit yazılar olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁹

Pavlus'un mektupları eskatoloji ve soterioloji bağlamında çok fazla malzeme sağlamıştır. Bu konudaki düşünceleri de mektupları içinde tedrici bir şekilde gelişerek oluşmuş ve ortaya konmuştur. Bunun temel nedenlerinden biri Pavlus'un öncelikle teolog olarak hareket etmemesidir. Pavlus'un kurduğu cemaatler zamanla bazı teolojik sorunlarla karşılaşmıştır ve Pavlus bu sorular üzerine mektupları kaleme almıştır. Ölümün ve dirilmenin mahiyeti, İsa'nın ikinci gelişi gibi sorulara verdiği cevaplar eskatoloji ve soterioloji anlayışını ortaya koymuştur.¹⁸⁰ Ayrıca, Pavlus'un Hıristiyanlığa geçmeden önce bir Ferisi olmasının ve hem Yahudi hem de Grek eğitimi almış olmasının etkilerinin de son ve kurtuluş ile alakalı görüşlerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Pavlus için eskatolojik zaman hem mevcut zaman içinde gerçekleşen hem de gelecekte gerçekleşecek bir olaydır. Mevcut zamanda ve tarihsel olarak gerçekleşmiş olan eskatolojik olay İsa'nın insanların günahının kefareti için gerçekleştirdiği ölümü ve dirilmesidir. Onun ölümüyle birlikte insanlar karanlıktan İsa'nın Egemenliğine geçmiştir. Bu hem kurtuluşun hem de günahlarının bağışlanmasına vesile olmuştur.¹⁸¹ Yani ruhani diriliş ve kurtuluş İsa'nın ölümüyle çoktan başlamıştır. İsa ikinci kez geldiğinde ve Egemenliğini kurduğunda kurtuluş tamamlanacaktır. İlk Hıristiyanlarda olduğu gibi Pavlus için de İsa'nın ikinci gelişi yakın bir gelecekte hatta kendisi yaşarken olması beklenen bir olaydı.¹⁸² Bu yüzden yaşayan herkese o gün gelene kadar dünyevi şeylerden uzaklaşmayı ve geçici dünya içinde kendilerini Tanrı'ya adanmış olarak O'nun istediği şekilde yaşamayı vaaz vermiştir.¹⁸³ Pavlus'a göre, İsa ikinci gelişinde melekler ve azizler eşliğinde Tanrı'nın borazanıyla gökten inecek, dirilme gerçekleşecek ve yargı günü başlayacaktır. İsa, inananlara zulmedenleri zulümle karşılayacak ve Tanrı'ya inananmayanları kim olursa olsun cezalandırarak onları sonsuza kadar mahvolmaya mahkûm edecektir.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Dale B. Martin, *New Testament History and Literature* (Yale University Press, 2012).

¹⁸⁰ E. P. Sanders, *Paul: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2001), 43.

¹⁸¹ Ko.1:13; George Eldon Ladd, *A Theology of the New Testament, Revised Edition* (Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1993), 596-597.

¹⁸² 1.Se.14:17.

¹⁸³ 1.Ko.12:9-31, 35.

¹⁸⁴ 2.Se.5-10; Charles, "Eschatology", 2/1382.

Dünya üzerinde krallığı kuran İsa, herkes kendine tabi olup son düşman olan ölümü de yendiğinde krallığı Tanrı'ya teslim edecek ve İsa'nın kendisi de O'na tabi olacaktır.¹⁸⁵

Pavlus'a ait olduğu kesin olarak bilinen son üç mektubu olan Koloseliler, Efesliler ve Filipililer Pavlus'un eskatoloji ve soterioloji anlayışını İsa bağlamında daha kozmik bir boyuta taşımaktadır. Daha önceki mektuplarında İsa'nın, yaratılıştaki aracı olduğundan, insanların günahlarına kefarete olarak çarmıhta gerildiğinden ve gelecekte de krallığı kurup Baba'ya teslim ettikten sonra her şeyin Tanrı'da bir olacağından bahsetmiştir.¹⁸⁶ Mektuplarda İsa'nın yaratılıştaki görevi aynı kalsa da sonda gerçekleşecek anlatımlarda farklılıklar bulunmaktadır. Krallık artık son tekâmülde sadece Tanrı'da bir olacak şekilde yorumlanmamaktadır. Krallık Tanrı'nın ve Mesih'indir.¹⁸⁷ İnsanlar Tanrı'nın planına göre daha önce İsa'da seçilmişlerdir ve sonda da “yerdeki ve gökteki tüm varlıklar Tanrı tarafından Mesih'te birleştirilecektir”.¹⁸⁸ Yargılama gününde Tanrı'ya inanmayanların sonsuza kadar cezalandırılmaları ise yerini evrensel bir kurtuluş anlayışına bırakmıştır. Her şey İsa'da yaratıldığı gibi onun kanı ile temizlenmiştir ve Tanrı bu yüzden her şeyi ve herkesi kendisiyle barıştıracaktır.¹⁸⁹ Herkes İsa'nın kefaretinden bir parça alacak ve ona iman edeceklerdir.¹⁹⁰

Sonun yakın olması dirilme ve ölüm sonrası hayat ile ilgili soruları da beraberinde getirmiştir. Pavlus'un mektupları içerisinde en eskisi olduğu düşünülen 1. Selaniklilere mektubunda cemaat, içlerinden İsa'nın ikinci gelişinden önce ölen insanlar olduğunu için endişelenmişler ve durumlarının ne olacağını merak etmişlerdir. Kilisenin daha gelişmiş olduğu döneme denk gelen 1. Korintliler mektubunun muhatapları olan cemaatten dirilişin gerçekleşeceğini reddedenler olmuştur. Bazıları da dirilmenin ve öteki dünyadaki yaşamın mahiyetini merak etmişlerdir. Pavlus, İsa'nın ölüp dirildiği gibi ikinci geliş öncesinde ölen insanların İsa tarafından diriltileceğini ve İsa'nın ikinci gelişinde onunla beraber geleceğini dile getirmiştir. O sırada hayatta kalmış olanlar da İsa'yı karşılamak için gökyüzüne yükselecekler ve bulutlar içinde Tanrı'nın sonsuz yaşamına katılmak için götürüleceklerdir.¹⁹¹ Burada Pavlus, İsa'ya iman etmemiş insanların dirilmeleri hakkında bir şey söylememektedir. Bedenin dirilmedeki mahiyeti ise Âdem ve İsa'nın durumuna benzetilmiştir. Âdem'deki dayanışma fiziksel bedeni ve ölümü

¹⁸⁵ 1.Ko.15:24-28.

¹⁸⁶ 1.Ko.15:29.

¹⁸⁷ Ef.5:5.

¹⁸⁸ Ef.1:10-11.

¹⁸⁹ Ko.1:20

¹⁹⁰ Flp.2:10; Charles, “Eschatology”, 2/1386.

¹⁹¹ 1.Se.4:14-17.

temsil etmektedir. Diğer yandan İsa'da olan dayanışma manevi hayatı temsil etmektedir. Yani insanlar Adem'in bedeninde ölümlük İsa'nın bedeninde dirilmektedirler.¹⁹² İnsanlar dirilmekte kandan ve etten olan bedenlerinden kurtulmakta ve ruh olarak yeni bir beden edinmektedirler.¹⁹³

Pavlus'un Galatyalılar'a ve Romalılarına yazdığı mektuplar kurtuluşun imanla mı yoksa amelle mi olduğu sorusu hakkında bilgiler sunmaktadır. Yahudi yasasına uymalarının gerekli olup olmadığı meselesi Galatyalı cemaatinde olduğu gibi ilk Hıristiyan topluluklarında tartışma konusu olmuştur. Pavlus, Galatyalılar'a yazdığı mektubunda kurtuluşun Tanrı'nın lütfu ve imanla gerçekleşeceğini dile getirmiştir. Ona göre kişi yasayı takip etmekle değil, insanların günahları için ölen ve yasanın lanetinden onları kurtaran İsa'ya iman etmekle aklanmaktadır.¹⁹⁴ İman ise yine kişinin kendinden kaynaklanan ve övünmesi gereken bir şey olmayıp Tanrı'dan, İsa'da seçtiği bireylere verdiği bir lütuf ve hediyedir.¹⁹⁵ Pavlus'a göre eğer yasaya uymak kurtuluş için bir önkoşul ve gereklilik olsaydı o zaman İsa'nın ölümünün bir anlamı olmazdı.¹⁹⁶ Diğer yandan, cinsel ahlaksızlık, düşmanlık, kıskançlık, sarhoşluk ve öfke gibi şeyleri doğan benlik olarak niteleyen ve bunlardan uzak durulması gerektiğini söyleyen Pavlus, İsa'ya inanan kişilerin "doğal benliklerini tutkularıyla birlikte çarmıha gerdiğini" söylemiştir.¹⁹⁷ Pavlus'un tutumu imanın bir göstergesi olarak yasaya uyan Yahudilerin tersidir. Ona göre, doğal benlikten kurtulmak ve iyi işler yapmanın göstergesi kişinin imanı olmasından kaynaklanmakta gibi görünmektedir.

¹⁹² Aydın, *Pavlus Hıristiyanlığına Giriş*, 337.

¹⁹³ Pavlus bu yeni bedeni tanımlarken Grekçede "pneuma" kelimesini kullanmaktadır. Yaygın olarak ruh olarak çevrilen bu kelime, antik Grekçede "nefes" ya da "hava" anlamlarına gelmektedir.; Martin, *New Testament History and Literature*, 219.

¹⁹⁴ Gal.2:21; 3:13-14.

¹⁹⁵ Ef.2:7.

¹⁹⁶ Gal.2:16.

¹⁹⁷ Gal.5:19-24.

3. BÖLÜM

ORİGEN VE KURTULUŞ

Origen 3. yüzyılda yaşamış be belki de en çok tartışılan isimlerinden biri olagelmıştır. Ortaya koyduğu öğretiler ve yorumlamalar kendi yaşadığı dönemde bile tartışmalara neden olmuş ve sonrasında da görüşleri yüzünden düşman edindiği kadar taraftar da edinmiştir. Konu olarak çok geniş bir yelpazede eserler ortaya koyan Origen'in teolojisi ve görüşleri hâlâ kendine tartışma zemini bulmaktadır. Origen teolojisinin temelini Kutsal Kitap'ı koymuştur. Kutsal Kitap'ı hem kaynak olarak hem de düşüncelerini destekleyecek bir araç olarak kullanmıştır. Teolojisinde alegori ve felsefi çıkarımlarla açıklamalar hakimdir ve Hıristiyanlığı, felsefenin gerçek ve en doğru formu olarak kabul etmiştir. Etkilenmenin olup olmadığı ya da ne derece olduğu bir tartışma konusu olsa da felsefi olarak Stoacılık ve daha çok Platonculuktan etkilendiği söylenmektedir. Felsefenin ve dini tartışmaların ağırlıklı olduğu İskenderiye coğrafyası göz önüne alındığında Origen'in orada bulunan felsefi gelenekten etkilenmiş olması şaşırtıcı değildir. Origen, arka planının verdiği birikimle Hıristiyan gelenek içinde görüşlerini Ortodoksluğa konumlandırarak, her ne kadar çokça eleştirilmiş olsa da kendine özgü ve ön plana çıkan bir teoloji kurmayı başarmıştır.

Bu bölümün ana konusu Origen'in ortaya koyduğu kurtuluş düşüncesidir. Fakat kurtuluş anlayışının kavranabilmesi ve beraberinde getirdiği bazı sorulara cevap bulunabilmesi için kurtuluş öğretisi ile bağlantılı diğer bazı başlıkların da ele alınması gerekmektedir. Zira apokatastasis ve kurtuluş öğretisi, kozmoloji, kristoloji, etik ve genel teolojik görüşleri üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler barındırmaktadır. Bu yüzden, bu bölüm altında Origen'in yaratılış, Tanrı ve ruh hakkındaki görüşleri, özgür irade ve kötülüğü nasıl algıladığı, diriliş, cezalandırma, apokatastasis kavramı ve bunların kurtuluş ile nasıl bağlantılı olduğu konu edilmiştir.

1. Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh

Origen sistematik olarak kozmoloji ile alakalı bir teoloji ortaya koymamışsa da onun teolojik kitaplarından ve Kutsal Kitap yorumlarından evrenin başlangıcı ve yaratılış hakkında fikirlerine ulaşmaktayız. Özellikle Yaratılış ve Yuhanna kitapları üzerine yazdığı tefsirlerde yaratılış üzerine yorumları ön plana çıkmaktadır. Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesi ve mahiyetleri varlığın meydana gelmesi ve kurtuluşa erişilmesinde büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle yaratma eylemini anlamadan önce yaratma eyleminin öznesi olan Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh'u anlamak gerekmektedir.

Origen, baba Tanrı'yı her şeyi yoktan yaratan ve düzenleyen, İsraililere yasayı, İsa Mesih'i insanlığa gönderen tek bir Tanrı şeklinde tanımlamaktadır. Eserlerinde sürekli gnostiklere karşı bir tutum takınan yazar, Eski Ahit ile Yeni Ahit tanrısının aynı Tanrı olduğunu vurgulamaktadır.¹⁹⁸ *Temel İlkeler Üzerine* kitabının da hemen başında tanrı anlayışının esas noktalarından birini oluşturan Tanrı'nın maddeselliği konusuna değinmektedir. Ona göre tek ve mutlak olan tanrı tamamen maddeden bağımsızdır. Origen, açık bir şekilde stoacılar işaret etmese de bazı kimselerin stoacıların maddesel ruh görüşünü destekleyerek "Tanrı ruhtur"¹⁹⁹ ve "Tanrımız yakıp yok eden bir ateştir"²⁰⁰ pasajlarını Tanrı'nın maddeliğini desteklemek için öne sürmesine karşı çıkmaktadır.²⁰¹ Benzer şekilde maddeye sahip olmayan Tanrı aynı zamanda mekâna da sahip değildir. Ona göre, nasıl güneşin özüne direkt olarak bakamayıp yansımalarından ne kadar harika olduğunu fark ediyorsak aynı şekilde görünmez ve insan aklı ile tamamen kavranması mümkün olmayan Tanrı'yı da yansımaları olan ilahi takdiri ve dünya üzerindeki planı, oğlu İsa ve Kutsal Ruh aracılığı ile tanırız.²⁰² Fakat bahsedilen görünmezlik insan gözüne mahsus bir görünmezlik değildir. İsa, "Görünmez Tanrı'nın görünümü, bütün yaratılışın ilk doğanı O'dur"²⁰³ demiştir. İsa'nın Baba'nın sadece 'insana' ya da 'günahkârlara' görünmez dememiş olması Origen için Tanrı'nın doğası gereği görünmez olması anlamına gelmiştir. O halde Tanrı hiçbir şekilde bir cisme sahip değildir ve görünmezdir. O, kendi bünyesinde başka hiçbir şeyi kabul etmeyen, tek ve mutlak ve bütün akli varlıkların kaynağı olan birleşik olmayan akli bir tabiata sahiptir.²⁰⁴ Diğer taraftan Origen, "Ne mutlu yüreği temiz olanlara! Çünkü onlar Tanrı'yı görecekler"²⁰⁵ pasajından yola çıkarak Tanrı maddesel olarak gözlerle görülmesi de insanın ruhani doğasıyla hak ettikleri takdirde O'nu kalp gözüyle göreceklerini ifade etmiştir.²⁰⁶

Origen, Eski Ahit'in Tanrı'sı ile Yeni Ahit'in Tanrısı arasında ayırım yapan Gnostiklere karşı çıkmakta ve bu ayırım bağlamında Tanrı'nın maddeliğini sorgulatmaktadır. Eğer Eski Ahit'in ayrı bir Tanrı'sı olduğunu söyleyenler tanrının görünür olduğunu söylerlerse bu Tanrı'nın cismani bir bedeni olduğu anlamına gelmektedir çünkü sadece belli bir şekli, rengi ve boyutu olan şeyler görünebilmektedir. Belli bir bedeni olan şey maddeden oluşmaktadır ve

¹⁹⁸ Origen, *On First Principles*, 3 (Pre.4).

¹⁹⁹ Yu.4:24.

²⁰⁰ İbr.12:29.

²⁰¹ Origen, *On First Principles*, 9 (1.1.1).

²⁰² Origen, *On First Principles*, 13 (1.1.6).

²⁰³ Kol.1:15.

²⁰⁴ Origen, *On First Principles*, 13 (1.1.6).

²⁰⁵ Mat.5:8.

²⁰⁶ Origen, *On First Principles*, 18 (1.1.9).

madde doğası gereği bozulmaya meyillidir. Bu durumda Tanrı'nın görülebilir olduğunu söyleyenler aynı zamanda bozulabilir olduğunu söylemektedirler. İkinci sorun ise maddenin yaratılan bir şey olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü eğer Tanrı madde ise o zaman bu Tanrı'nın yaratıldığı anlamına gelmektedir. Bu durumda Musa'nın Tanrı'yı gördüğünü söylediği pasajlar alegoriktir ve Musa aslında bir dereceye kadar Tanrıyı kalp gözüyle ve zihinsel algı ile "görmüştür".²⁰⁷

Tanrının birliği ile iyiliği sıfatları Origen için ayrılmaz bir bütündür. Bunu savunmasının nedeni büyük ihtimalle Eski Ahit'in Tanrısının adaletli Yeni Ahit Tanrısının ise iyi olduğunu söyleyen Marcion'dur. Origen, Tanrı'nın doğasındaki adaletli ve iyi ayırımına karşı çıkmış ve Eski Ahit'te bahsedilen Tanrı'nın adaletli olduğu kadar iyi, Yeni Ahit Tanrısının da iyi olduğu kadar adaletli olduğunu vurgulamıştır.²⁰⁸ Tanrı'nın kendisi mutlak iyiliktir ve bu mutlaklığı başka kimse ile paylaşmamaktadır. Bütün varlıklardaki iyilik O'dan kaynaklanmıştır fakat onlardaki iyilik araz olarak meydana gelmiştir. "İsa, "Bana neden iyi diyorsun?" dedi. "İyi olan yalnız biri var, O da Tanrı'dır"²⁰⁹ ve "Bilgelik ölümsüz ışığın bir yansımasıdır, Tanrı'nın etkin gücünün kararmış aynası, İyiliğin simgesidir"²¹⁰ pasajlarını örnek gösteren Origen, İsa'nın da diğer varlıklar gibi iyilikten sadece pay aldığını ifade etmektedir. Elbette İsa da iyidir fakat o sadece 'iyiliğin simgesidir'.²¹¹ Tanrı burada da olduğu gibi her konuda İsa ve Kutsal Ruh'tan daha üstün bir konumdadır.

Yaratılıştta temel bir rol oynayan İsa, birçok sıfatı kendinde taşımaktadır. Origen, Tanrı'nın bir ve yalınken insanlar ona ihtiyaç duyduğu için İsa'nın sıfatı kendinde barındırdığını ifade etmektedir.²¹² O, Bilgelik, Logos, kral, kuzu, çoban, ışık gibi ve daha başka sıfatlarla tanımlanmıştır. Özellikle Bilgelik, Logos ve Hayat sıfatları kozmoloji ve yaratılışın anlaşılmasında önemlidir. Zira oğul İsa yaratılıştta çok temel bir rol oynamıştır. Baba'nın zamansallığı söz konusu olmadığı gibi İsa, zamandan bağımsız şekilde başlangıcı olmadan Baba tarafından yaratılmıştır. Kutsal Kitap ise göğün ve yeryüzünün ve yaratılan diğer her şeyin başlangıçta yani Kurtarıcı olan İsa Mesih'te yaratıldığını ifade etmektedir. Bu, Bilgelik sıfatı ile yakından

²⁰⁷ Origen, *On First Principles*, 121 (2.4.3).

²⁰⁸ Origen, *On First Principles*, 104 (2.3.2.); Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, çev. Ronald E. Heine (Washington, DC: Catholic University of America Press, 1989), 84-85 (1.252-254).

²⁰⁹ Mar.10:18.

²¹⁰ Bilgelik 7:26.

²¹¹ Origen, *On First Principles*, 36 (1.2.13); Origen, *The Commentary of Origen on the Gospel of St Matthew*, çev. Ronald E. Heine (Oxford University Press, 2018), 1/199 (15.10).

²¹² Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 58 (1.119).

bağlantılıdır. Yuhanna'nın ilk pasajı olan "Başlangıçta söz vardı" pasajını yorumlarken Origen hem başlangıcı hem Söz'ü hem de Bilgeliği ele almıştır. Buna göre İsa, Bilgelik olduğu için başlangıç olarak tanımlanmıştır ve gerçek anlamda yaratılma olarak bir başlangıçtan söz etmek mümkün değildir.²¹³ Origen, Süleyman'ın Özdeyişleri kitabındaki "RAB yaratma işine başladığında ilk beni yarattı. Dünya var olmadan önce, ta başlangıçta, öncesizlikte yerimi aldım. Enginler yokken, suları bol pınarlar yokken doğdum ben. Dağlar daha oluşmadan, tepeler belirmeden, RAB dünyayı, kırları ve dünyadaki toprağın zerresini yaratmadan doğdum"²¹⁴ pasajını vererek Bilgeliğin başlangıçta zaten bulunduğunu ve yaratılışta aracı konumunda olduğunu ifade etmektedir. Bilgelik varlığın bilgisini içerdiği ve yaratılış bunun aracılığı ile gerçekleştiği için Bilgeliğin Tanrı'da bulunmadığı bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Zira bunun tersi iki soruna yol açmaktadır. Tanrı Bilgeliği meydana getirmeden önce bu güce sahip değil miydi? Ve eğer Bilgeliği meydana getirme gücüne sahipse, onu yaratmayı seçmemiş midir? Her iki ihtimal de Origen'e göre saçma ve dini anlayıştan uzaktır çünkü ilki Tanrı'nın yetersizlik durumundan yeterlilik durumuna geçtiğini ima ederken ikincisi gücünü gizlediği anlamına gelmektedir.²¹⁵

Origen, enkarnasyon anlayışını temel bir şekilde kabul etmekle birlikte yaratmada aracı, Babanın Söz'ü ve Bilgeliği olan İsa'nın dünyaya insan suretinde doğuşunun, büyümesinin ve ölümünün insanın anlayışının ötesinde olduğunu ifade eder. İnsan ve ilahi iki tabiatın tek ve aynı varlıkta oluşumunu açıklamak insan aklının ve dilinin sahip olduğu kudretin, hatta havarilerle bütün göksel varlıkların anlayışının ötesinde kalacaktır.²¹⁶ Yine de Origen, Hıristiyan doktrininin en temel öğretilerinden biri olan enkarnasyon üzerine açıklamalarda bulunmuştur. Görünmez Tanrı'nın görünmez sureti ve yaratılışta yaratmaya aracı olan Oğul İsa, bütün varlıklara kendinden bir parça, dolayısıyla Baba'ya olan sevgisinden de vermiştir. Özgür iradeye sahip bu ruhlar farklı derecelerde Tanrı'ya sevgi beslerken insanlar tamamıyla O'ndan uzaklaşarak düşmüşlerdir. Sadece İsa'nın "Canımı (animam) kimse benden alamaz"²¹⁷ dediği ruh (anima) Tanrı ile bir bütün olarak kalmış ve "Oysa Rab'le birleşen kişi, O'nunla tek bir ruh olur"²¹⁸ pasajında bahsedildiği üzere tek bir ruh haline gelmiştir. Tanrının doğası gereği aracı bir şey madde veya

²¹³ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 56 (1.111).

²¹⁴ Özd.8:22-26.

²¹⁵ Origen, *On First Principles*, 21-22 (1.2.2).

²¹⁶ Origen, *On First Principles*, 136-138 (2.6.2).

²¹⁷ Yu.10:18.

²¹⁸ 1.Kor. 6:17

varlık olmadan cisimle bir ilişkisi bulunamayacağından dolayı Tanrı ile beden arasında bir aracı olarak Tanrı-insan olan Mesih İsa doğmuştur.²¹⁹

Kutsal Ruh kurtuluş planında ve Teslisin bir parçası olarak önemli bir göreve sahiptir. Fakat Origen'in yazılarında Kutsal Ruh'un Teslis içinde Baba ve İsa ile olan ilişkisi ve hatta kendi doğası hakkında çok da açık ifadeler bulunmamaktadır. Bu durum Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Kutsal Ruh ile ilgili öğretilerin çok ön planda olmaması ile bağlantılı olabilir. Origen, gnostiklere karşı çıkararak Tanrı'nın ve mesajının birliğini vurgulamak için Baba'nın ve Oğul'un aynı olduğu gibi Eski Ahit'teki peygamberlere ve İsa'nın havarilerine gelen Kutsal Ruh'un aynı olduğunu ifade etmiştir.²²⁰ Herkesin Kutsal Ruh'a paydaş olduğunu belirten Origen, İsa'nın Tanrı'nın bilgisini insanlara iletmesi gibi Kutsal Ruh'un da bu bilgiyi O'nun istediği kişilere iletmesini söylemektedir. Fakat Kutsal Ruh, Tanrı'nın bilgisini insanlara iletirken bu bilgiyi İsa'dan vahiy yoluyla almamaktadır. Çünkü eğer Kutsal Ruh, Baba'yı Oğul aracılığı ile biliyorsa bilgisizlik durumundan bilgi durumuna geçmektedir ve bu da Kutsal Ruh'a atfedilmeyecek bir durumdur. Ona göre, Kutsal Ruh'tan önce Baba ve Oğul bulunmaktaydı ama onun Kutsal Ruh olması tedrici bir şekilde gelişmemiştir. O her zaman Kutsal Ruh olagelmıştır. Zira aksi halde Üçlüğün bir parçası olamazdı. Kullanılan "her zaman", "-dı/di" gibi zamansal ifadeler ise gerçek anlamda anlaşılmalıdır. Bunlar dilin yapısından kaynaklı olarak zamansal olarak bahsedilse de sınırlı anlayışımızın ötesinde bir doğaya sahiptirler.²²¹ Bu prensip Tanrı ve İsa içinde geçerlidir.

Origen, Kutsal Ruh'un yaratıldığına dair Kutsal Kitap'ta hiçbir bilgi olmadığını söylemektedir ve ruhani alegorik yorumlamasıyla, dünyanın başında suyun üstünde doğan Tanrı ruhunun Kutsal Ruh olduğunu düşünmektedir.²²² *Temel İlkeler Üzerine* kitabında Kutsal Ruh'un varlığa gelmesi ile alakalı bir bilgi olmadığını belirtmiş olsa da Yuhanna Kitabı üzerine yazdığı tefsirde daha farklı bir yorumlamada bulunmaktadır. İsa'dan bahseden "Her şey O'nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O'nsuz olmadı."²²³ cümlesine dayanan yazar Kutsal Ruh'un da İsa tarafından yaratıldığını savunmaktadır. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üç ayrı öz olarak var olmaktadır. Bunlardan sadece Baba doğmamıştır. Kutsal Ruh ise Baba'nın Söz olan İsa aracılığıyla yarattığı en onurlu varlıktır ve diğer yaratılmışlar arasında

²¹⁹ Origen, *On First Principles*, 138-139 (2.6.3).

²²⁰ Origen, *On First Principles*, 145 (2.7.1).

²²¹ Origen, *On First Principles*, 42-43 (1.3.4).

²²² Origen, *On First Principles*, 44 (1.3.3).

²²³ Yu.1:3.

en üst mertebede yer alır.²²⁴ Kutsal Ruh varlığını İsa'dan almakla kalmamaktadır. Bilge, akıllı ve adaletli gibi sıfatlara sahip olmak için yani kutsallığını sağlamak için İsa'nın Kutsal Ruh'un hipostazını kendinde de bulunan bu sıfatlarla donatması gerekmektedir. Ancak bu yolla, yani Kutsal Ruh'un İsa'ya katılımıyla, Kutsal Ruh Tanrı'nın armağanlarını azizlere vermektedir.²²⁵

Origen'in kurtuluş düşüncesi açısından çelişki oluşturabilecek görüşü Kutsal Ruh'un görevini kimler üzerinde gerçekleştirdiği meselesi ile alakalıdır. İlk olarak bakıldığında Tanrı'nın ve İsa'nın canlı, cansız, iyi ve kötü bütün varlıkları kapsayan etkinlik alanlarının aksine Kutsal Ruh, Tanrı'nın armağanlarını buna layık ve ihtiyacı olan akli varlıklara vermektedir.²²⁶ Kutsal Ruh'a ulaşmaya layık olan insanlar ise inançlılar, İsa'nın havarileri, günahtan arınmışlar ve gayretli bir şekilde erdemli olmaya çalışan insanlardır.²²⁷ Diğer yandan herkesin Kutsal Ruh'tan pay aldığını iddia eden ifadeleri de bulunmaktadır. Ona göre “yeryüzünde yürüyen herkes şüphesiz bir biçimde Kutsal Ruh'a paydaştır.”²²⁸ Bu çelişkiye rağmen Origen kurtuluş öğretisinde Kutsal Ruh dâhil olmak üzere üçlemenin bütün üyelerine önem atfetmiştir. İnsanlar ilk olarak varlıklarını Tanrı'dan daha sonra ise akılsal doğalarını İsa'dan almaktadırlar. Kutsal Ruh ise onlara Tanrı'nın bilgelik armağanını bahşetmektedir. Bu bilgi de insanların mükemmeliyete ve kutsallığa götürüp kurtuluşa erdirecek şeydir.²²⁹

Origen'in Kutsal Ruh ve İsa ilişkisinde ele aldığı diğer bir sorun hangisinin daha üstün olduğu meselesidir. Origen, her şeyin İsa aracılığı ile yaratılmasını ve bir başlangıcı olan Kutsal Ruh'un İsa tarafından yaratılmasının bir problem oluşturduğunu söylemektedir. Çünkü Yeşaya 48:16²³⁰ ve “İnsanoğlu'na karşı bir söz söyleyen, bağışlanacak; ama Kutsal Ruh'a karşı bir söz söyleyen ne bu çağda ne de gelecek çağda bağışlanacaktır”²³¹ pasajlarının Kutsal Ruh'un İsa'dan daha üstün olduğunu ima ettiğini düşünmektedir. Ve bu pasajlara göre

²²⁴ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 113-114 (2.74-75).

²²⁵ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 114 (2.76-77).

²²⁶ Origen, *On First Principles*, 44 (1.3.5).

²²⁷ Peter Martens, “Holy Spirit”, *The Westminster Handbook to Origen* (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 126.

²²⁸ Origen, *On First Principles*, 42 (1.3.4).

²²⁹ Origen, *On First Principles*, 48-50 (1.3.8).

²³⁰ Ysa. 48:16 “Egemen RAB şimdi beni ve Ruh'u gönderiyor”. Buradaki çeviride Tanrı'nın Kutsal Ruh'u İsa ile birlikte gönderdiği anlaşılmaktadır. Fakat bazı çevirmenlere göre Kutsal Ruh burada obje konumunda değil özne konumundadır. Origen de Türkçedeki bu çeviride anlaşıldığının aksine Kutsal Ruh'u İsa'yı gönderen öznelerden biri olarak yorumlamıştır.

²³¹ Mat.12:32.

İsa aracılığı ile yaratıldıysa nasıl Kutsal Ruh'un ondan daha üstün olabileceğini sormakta ve akabinde iki muhtemel cevap sunmaktadır. İlk ihtimalle Kutsal Ruh, İsa'dan daha üstün ve şerefendirilmiş olduğu için değil, bütün ruhani varlıkların Mesih'te payı olduğundan dolayı günahlarından yüz çevirdiklerinde bağışlanmaktadır. Fakat Kutsal Ruh'un yardımına rağmen kötülük yapan insanların bağışlanmaması Origen için akla yatkındır. Yeşaya'daki Baba'nın ve Kutsal Ruh'un İsa'yı gönderdiğini belirten metin ise aslında doğasından kaynaklı bir üstünlükten bahsetmemektedir. İsa, insan vücudunda yeniden bedenlendiği için meleklerden daha aşağıda olduğu²³² gibi belirli bir süreliğine Kutsal Ruh'tan da daha aşağıda konumlandırılmıştır.²³³ Başka bir ihtimal ise insanlığın, yozlaşmışlığın boyunduruğundan kurtulması için her şeyi düzene sokacak mücessem ve ilahi bir güce ihtiyaç duymasından dolayı, bu görev Kutsal Ruh'a düşmüştür. Bunu kendisi yapamayacağı için de İsa'yı göndermiştir. Böylece doğru zamanda İsa'ya geleceğinin (vaftizi sırasında bir güvercin şeklinde geldiği zaman) ve kurtuluşa bir payını olacağına sözünü önceden vermiş olmuştur.²³⁴

2. Kozmoloji ve Ruh Anlayışı

Origen'in Yaratılış kitabı üzerine yazdığı tefsir kitabı günümüze kadar ulaşmamıştır fakat bu kitap hakkında yazdığı vaaz kitabında yaratılışı alegorik bir şekilde yorumlamıştır. Bunun başlıca nedeni kendisinin genel olarak Kutsal Kitap yorumlanmasında tarihsel gerçekliği bulunan şeylerin olduğunu kabul ederken bazı şeylerin tarihten bağımsız olarak arkasında başka anlamlar barındırdığını ve bu yüzden alegorik bir şekilde yorumlaması gerektiğini ifade etmesidir. Bu bağlamda kendisi evrenin altı günde yaratılmış olmasını, Tanrı'nın bir çiftçiymiş gibi cennete ağaçlar ekmesini, Tanrı'nın cennette bir öğleden sonra yürümesini, Âdem'in bir ağaç altında uzanmasını mantıksız bulmakta ve benzerleriyle birlikte tüm bu anlatımların arkasında daha mistik bir anlam olduğunu söylemektedir.²³⁵

Kutsal Kitabın zamansal bir yaratılıştan bahsetmediğini gökyüzünün,²³⁶ yeryüzünün ve her şeyin başlangıçta yani İsa'da yaratıldığını belirtmektedir.²³⁷ Zamansal olmamasının nedeni dünya var olmadan önce zamanın var

²³² İbr. 2:9, "Ama meleklerden biraz aşağı kılınmış olan İsa'yı, Tanrı'nın lütfuyla herkes için ölümü tatsın diye çektiği ölüm acısı sonucunda yücelik ve onur tacı giydirilmiş olarak görüyoruz."

²³³ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 115 (2.80-81).

²³⁴ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 115-116 (2.80-81).

²³⁵ Origen, *On First Principles*, 344-345 (4.1.16).

²³⁶ İngilizce karşılığı "heaven" olup ay üstü âlemde olan gökyüzünü kastetmektedir.

²³⁷ Origen, *Homilies on Genesis and Exodus*, çev. Ronald E. Heine (Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2002), 47 (1.1).

olmamasıdır. Ne zaman ki Tanrı geceyi ve gündüzü ayırdı, bunu takip eden günlerde zaman var olmaya başladı. Daha sonrasında Tanrı suları ayırmış ve “Gök”ü²³⁸ yaratmıştır. Origen, burada Tanrı katı diyebileceğimiz gök ile maddi gökyüzü arasında bir ayırım yapmıştır.

Tanrı ‘Gökler benim tahtımdır’ dediği göğü daha önce yarattığı için daha sonra maddi gök olangökkubbeyi yaratmıştır. Tanrı’nın yarattığı herşey ruh ve bedenden oluşacağı için Tanrı’nın bir tür taht ya da koltuk gibi üzerinde durduğu tüm ruhsal özün ‘başlangıçta’ ve her şeyden önce yaratıldığı söylenir. Fakat bu gökkubbe maddidir. Ve bu nedenle, manevi olduğunu söylediğimiz o ilk cennet (gökyüzü), aslında kendisi de ruh olan zihnimizdir, yani Tanrı’yı gören ve algılayan manevi insanımızdır. Ama gökkubbe denilen o cismani gök, bir şeylere maddesel olarak bakan dışsal insanımızdır.²³⁹

Origen, devamında eğer insanlar gök kubbenin üstündeki ve altındaki suları fark edip ayırabilirse onların da “göksel insan” denileceğini belirtmiştir. Bu yüzden herkes suları ayırmak için uğraşmalıdır. O halde amaç, kişinin karanlığın olduğu “bu dünyanın prensinin”²⁴⁰ yaşadığı ve aşağıda bulunan sudan uzaklaşıp, gök kubbenin üzerindeki ve “kendi içinden ebedi hayata fişkırın nehirlerden” çekebileceği o manevi sudan bir pay elde etmektir.²⁴¹

Bostock bu yorumlamalardan üç temel ilkenin öne çıktığını belirtmektedir. İlki dünyamızdan ötede ve yaratılmadan önce var olan manevi bir gökyüzü olduğu düşüncesidir. İkinci olarak, gök kubbe alt ve üst olmak üzere tamamen farklı iki “suyu” ayırmaktadır. Son olarak ise, insanların doğası evrenin yapısı ile eş güdümlüdür.²⁴² Bu üç temel ilke, Origen’in kozmoloji anlayışı hakkında bilgi vermekle birlikte insan ruhunun dünyadan önceki varlığı, ruh ve maddi alem ilişkisiyle de alakalıdır. Zira Yaratılış kitabının anlattığı yaratılış hikayesi Origen’in yaratılış ve ruh yorumlamasını tam olarak karşılamamaktadır. Bu yüzden bazı araştırmacılar Yaratılış kitabının ruhların dünyaya gelmeden önce var olduğu inancını desteklediğini belirtirken bazıları da bu pasajlardan bu anlayışın çıkarılamayacağını belirtmişlerdir.²⁴³

Origen, ruhların yaratılması ile maddi alemin yaratılması arasında bir ayırım yapmaktadır. Ona göre, maddi evren var olmadan önce akıllı varlıklar (noes)

²³⁸ Burada kullanılan gök İngilizce çeviride “firmament” kelimesi ile karşılanmıştır ve dünyada görünen gökyüzünden bahsetmektedir.

²³⁹ Origen, *Homilies on Genesis and Exodus*, 49 (1.2).

²⁴⁰ Şeytan kast edilmektedir.

²⁴¹ Origen, *Homilies on Genesis and Exodus*, 50 (1.2).

²⁴² Gerald Bostock, “Origen’s Philosophy of Creation”, *Origeniana Quinta* (the 5th International Origen Congress, Belgium: Leuven University Press, 1992), 253.

²⁴³ Peter W. Martens, “Origen’s Doctrine of Pre-Existence and the Opening Chapters of Genesis”, *Zeitschrift Für Antikes Christentum/Journal of Ancient Christianity* 16/3 (01 Aralık 2012), 519-520.

tinsel bir biçimde cismani bir bedeni olmadan İsa aracılığıyla yaratılmışlardır.²⁴⁴ Manevi gökyüzü ve manevi insan terimleri bu maddesel dünya öncesi tinsel varoluşa işaret etmektedir. Diğer yandan Origen, Yunan filozofların maddenin yaratılmamış olduğu iddialarına karşı çıkar ve sadece Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun beden olmadan var olabileceği ve her şeyi Tanrı'nın yarattığı tezinden yola çıkarak maddenin yaratılmış olduğunu söyler. Maddesizlikten maddesel varoluşa geçiş Tanrı'nın iradesinde bir değişiklik anlamına geleceği için madde aslında ezeli olarak yaratılmıştır.²⁴⁵ Bu yaratılış Tanrı'nın İsa'yı ve Kutsal Ruh'u zamandan bağımsız olarak yaratması gibi olup akıllı varlıklar ve bedensel doğaları arasında da öncelik ve sonralık söz konusu değildir.²⁴⁶ Akıllı varlıklar ve maddi bedenleri arasındaki ayrılık sadece düşüncedir. Daha önce maddesinin farklı şekiller alabileceğini belirten Origen, maddenin daha düşük bir duruma geçtiğinde katı bir kalıba girdiğini ve şekil aldığı belirtmektedir.²⁴⁷ Yaratma eyleminin bu farklı derecelerini ifade etmek için Origen'in Yuhanna kitabından bir bölümde²⁴⁸ yorumlamada kullandığı terimlerden Halt, terimler üzerinden aşağıya doğru bir hiyerarşi anlayışı önermiştir; “yaratmak”, “yapmak”, ve “kalıplandırmak/biçim vermek”.²⁴⁹

Origen'in cismani dünyanın yaratılmasından önce tinsel bir şekilde var olma anlayışı araştırmacılar arasında farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazılarına göre iki tür yaratma sürecinden bahsetmek mümkündür. İlk olarak akıllı varlıklar Bilgelikte bulunan ilahi formlardan yola çıkılarak yaratılmışlardır. İkinci yaratmada ise insanın maddi bedeni var edilmiştir. Yaratılış 1:26'da Tanrı'nın kendi suretinde, kendisine benzeyen insanlar yaratmak istemesinden söz edilmektedir. Yaratılış 2:7'de ise Âdem'in topraktan yaratıldığı bahsedilmektedir.²⁵⁰ Origen bunu şöyle açıklamaktadır; “İnsanın iki sureti

²⁴⁴ Origen, *On First Principles*, 69-70 (1.7.1).

²⁴⁵ Origen, *On First Principles*, 96-97 (2.1.4).

²⁴⁶ Origen, *On First Principles*, 101 (2.2.1).

²⁴⁷ Origen, *On First Principles*, 102 (2.2.2).

²⁴⁸ Origen, *Commentary on the Gospel According to John: Books 13-32*, çev. Ronald E. Heine (Washington, DC: Catholic University of America Press, 1993), 244 (20.182). “Bu nedenle, ilk insan üstün olan şeylerden uzaklaşmış (düşmüş) ve daha üstün olan yaşamdan farklı bir hayat arzuladığı için yaratılarak ya da yapılarak değil, ‘Tanrı tarafından biçim verilerek, melekleri tarafından alay edilen’ bir başlangıcı olmasını hak etmiştir. Şimdi, gerçek madde/öz Yaratıcının suretine göre yaratıldığımız benliğimizde bulunmaktadır ama suçluluktan kaynaklanan madde topraktan yaratılmış ve biçim verilen şeydedir.”

²⁴⁹ Marguerite Harl, ‘La preexistence des ames dans l’oeuvre d’Origene,’ in Lothar Lies ed., *Origeniana Quarta* (Innsbruck: Tyrolia Verlag, 1987), 238-58, at 244 akt. John Behr (ed.), *Introduction, On the First Principles* s. lvi

²⁵⁰ Yar.2:7, “RAB Tanrı Adem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu.”

bulunmaktadır. İlki Kutsal Kitabın Yaratılış'ta 'Tanrı'nın suretinde ve benzerliğinde'²⁵¹ dediği gibi başlangıçta yaratıldığında Tanrı'dan aldığı surettir. Diğeri ise dünyevidir. İnsan bu ikinci sureti daha sonra edinmiştir." İlk yaratmada Tanrı "ilkeleri" var olmama durumundan var olma durumuna getirmekte ve insan doğasını yaratmaktadır. Burada yaratılanlar bireysel olarak kişiliklerimiz değil, içinde yasayı, prensipleri, nedenleri ve olasılıkları barındıran bu ilkelerdir. Mesela Origen'e göre literal anlamını reddedilmemekle birlikte Tanrı'nın yarattığı Âdem, belirli bir kişi olmaktan çok insanın doğasına işaret etmektedir.²⁵² Bu ikili yaratılış süreci yorumlamasının yanında üçlü süreci savunanlar da olmuştur. Buna göre ilk aşamada insanlar Bilgelik ve Logos olan İsa'nın aklında arketipler olarak bulunmaktaydı. İkinci aşamada akli melekelerle sahip münferit bireyler olarak yaratılmışlardır. Bu durumdaki varlıkların ilkinden farklı saltık durumdan arızı bir doğaya sahip olan göreceli varlık durumuna geçmeleridir. Son aşama ise maddi varlıklardır.²⁵³

Akıllı varlıkların ruh ve bedenlerini almaları ise buldukları tefekkür durumlarından düşmeleri sonucu gerçekleşmiştir. Dünyanın yaratılma nedeni de bu düşmedir. İlk aşamada bütün ruhlar ilahi ateş olan Tanrı'yı tefekkür halindeydi. Fakat özgür iradeleriyle bu ruhlar ihmalkarlık sebebiyle tefekkür halinden ve Tanrı'dan uzaklaşarak soğumaya başlamışlardır. Böylece "nous" halden "ruh" haline düşmüşlerdir. Origen burada etimolojik olarak da bir örnek vererek ruh anlamına gelen *psykhe* kelimesinin "soğumak" anlamına gelen *psychesthai* kelimesinden geldiğini söylemektedir.²⁵⁴ Bu düşünüş sonucunda Tanrı insanların kurtuluşu için maddi bedenleri ve dünyayı yaratmıştır.

Ruhların soğuma ve Tanrı'dan uzaklaşma dereceleri birbirleri ile aynı olmamıştır. Bazıları kötülüğe tamamen dalarak uzak bir noktaya düşerken, bazıları ihmalkârlıklarının az olmasından dolayı Tanrı'ya yakın konumlanmışlardır. Bazıları da arada bir konumda kalmışlardır. Bu ruhlar Tanrı'dan ne kadar uzaklaştıklarına bağlı olarak farklı bedenlerde farklı varlıklar ve karakterler olarak dünyaya gelmişlerdir. Bazı ruhlar yıldızlar ve gezegenler gibi göksel bedenler alırken bazıları melek ya da şeytan olmuşlardır. Diğerleri insan olurken akli kapasiteleri ve içine doğdukları iyi veya kötü hayat koşulları yine ne kadar uzağa düştüklerine, yani kendi

²⁵¹ Yar.1:26, "Tanrı, "Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngünlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun."

²⁵² Tzamalikos, *Origen: Cosmology and Ontology of Time*, 40-42-44.

²⁵³ Benjamin J. Blosser, *Become Like the Angels: Origen's Doctrine of the Soul* (Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2012), 169-170, 172.

²⁵⁴ Origen, *On First Principles*, 154-155 (2.8.3).

erdemlerine, göre belirlenmiştir.²⁵⁵ Origen dünyadaki çeşitliliği de düşüş derecelerine göre insanların farklı pozisyonlarda doğmalarına bağlamıştır. Burada önemli olan bir diğer nokta ise bütün varlıkların başlangıçta eşit olarak yaratılıp daha sonra kendi özgür iradeleri ile Tanrı'dan uzaklaştıkları için kendi aralarında farklılıkların oluşmasıdır.

Varlıklar arasındaki bu farklılar beraberinde hiyerarşik bir ilişkiyi de getirmektedir. Kendi içlerinde de çeşitli kademelere ayrılışlar da en genel şekliyle Tanrı'ya en yakın konumda ve en üst kademede melekler, yıldızlar ve gezegenler bulunurken, ardından insanlar gelmektedir. Tanrı'nın en uzağında ve hiyerarşisinin en altında şeytani güçler bulunmaktadır. Her bir kademede bulunan varlığın kurtuluşa ermeleri için takip etmeleri gereken kendine ait sorumlulukları vardır. Her insan için ayrı ayrı görevlendirilen melekler onları koruyup iyiliğe doğru yönlendirmeye çalışır. Diğer yandan şeytani güçler insanı kötülüğe düşürmek için çaba gösterirler. İnsanlar ise bunlar arasındaki bir mücadelede yaşamlarını sürdürür ve buna göre seçimlerini yapıp amel işlerler.²⁵⁶

Ruhların dünya öncesi varlıkları Origen'in en karışık öğretilerinden biridir. Yukarıda bahsedilen Origenin düşünceleri üzerine ortaya konulan ikili ve üçlü varlık ve yaratmanın aşamaları yorumlamalarına ek olarak konuya başka izahlar da getirilmiştir. Bazıları bahsedilen tinsel varlıktan bedensel varlığa geçişin kozmik bir düşüşten ziyade belirli bir birey içinde gerçekleşen ahlaki bir değişime, günah ve erdem arasındaki bir döngüye işaret ettiğini söylemişlerdir. Diğer bir yorumlama ise önceden varoluşun doğumdan önce cenindeki insan yaşamından ibaret olduğudur. Bunun yanında önceden varoluşun sadece insan olmayan varlıklar için olduğunu söyleyenler olduğu gibi bu öğretiyi Origen'in daha gençken oluşturduğunu fakat daha sonra terk ettiğini savunanlar da olmuştur.²⁵⁷

Daha önce değindiğimiz Tanrı'nın varlıkları kendi suretinde yaratma konusu hem ruhların ilk durumları hem de dünyadaki durumlarını etkilemesi açısından önemlidir çünkü Tanrı'nın suretinde olma antropoloji, kristoloji ve soteroloji gibi alanlara yönelik etkiler barındırmaktadır. Antropolojik olarak ele aldığımızda insanın yaratılışta Tanrı'nın suretine göre yapıldığı belirtilmektedir. Ruh ve beden ayrımını yaparken Origen sadece ruhani insanın Tanrı'nın suretine ve benzerliğine göre yaratıldığından ve maddi varlığın bu sureti taşıyamayacağından bahseder. Buradaki Tanrı'nın sureti ise hakkında 'O görünmeyen Tanrı'nın görünümü, bütün yaradılışın ilk

²⁵⁵ Origen, *On First Principles*, 70-72 (1.6.2).

²⁵⁶ Şahin, "Origen'in Evrensel Kurtuluş Anlayışı", 1203.

²⁵⁷ Blosser, *Become Like the Angels*, 158.

doğandır',²⁵⁸ 'Beni görmüş olan, Baba'yı görmüştür'²⁵⁹ ve 'Ben Baba'dayım, Baba da bendedir'²⁶⁰ denilen İsa'dır. İsa, Tanrı'nın gerçek sureti, görünümü olduğundan insanlar suretin suretine yani suretin benzerliğine göre yaratılmışlardır. Suretinin benzerliğine göre yaratılan insanların kötü bir surete büründüğünü gören İsa'nın kendisi kurtuluşları için insan görünümüne bürünmüş ve dünyaya gelmiştir.²⁶¹

Kurtuluş bağlamında ise Tanrı'nın sureti ve benzerliği ulaşılması gereken bir ideal olarak karşımıza çıkmaktadır. Origen'e göre suret insanın Tanrı ile birleşmesinde insana yardımcı olan ve ontolojik olarak taklit edilmesi gereken bir olgudur. Tanrı insanı başlangıçta surette ve mükemmelliğe erişme potansiyelinde yaratmıştır. İnsanlar da sonda yeniden Tanrı ile birleşmek ve mükemmelliğe erişmek için "kusursuz ilahi benzerliğe" uygun amellerde bulunmaya çalışmalıdır.²⁶² Bu yüzden her kim ruhsal surette bir pay almak isterse İsa'ya yaklaşır ve Tanrı'nın suretini tefekkür ederse ruhani olarak yenilenir ve onun suretine benzer.²⁶³

3. Kötülük ve Özgür İrade

Kötülük, kötülük problemi ve teodise günümüzdeki felsefecilerin ve teologların çalışma konusu olduğu kadar eski çağlardaki teologları da meşgul etmiştir. Kötülüğün varlığı ve kaynağı, Tanrı'nın varlığıyla ilişkisi ve iyi olan bir Tanrıyla nasıl bağdaştırılabileceği konuları ilk dönem teologların tartışmaları arasında da kendine yer bulmuştur. Kötülüğün bu sorular etrafında doğrudan ya da dolaylı olarak kurtuluşla ve kurtuluşun beraberinde getirdiği diğer sorularla ilgisi vardır ve bu bağlamlar içerisinde de ele alınmıştır.

Origen, diğer ilk dönem teologları gibi kötülük üzerine yazmış ve bir teodise geliştirmiştir. Sık sık vurguladığı ve teolojisinde temel bir yere sahip olan özgür iradeye dayanan teodisesi kurtuluşun ulaşılması açısından önemlidir. Kötülük ve iyile kötü arasındaki çatışma Origen'in teolojisinde pek çok noktayı etkilemiştir. Ruhlar tefekkür halindeyken kötülüğü seçmişler ve düşmüşlerdir. Dünya hayatı iyiliğin ve kötülüğün arasındaki mücadele ve seçimlerle idame ettirilmektedir. Dünyanın sonunda ise kötülük ve ölüm İsa tarafından yok edilecektir. Bütün bu konulara ileride değinilecektir fakat önce Origen için kötülüğün ne olduğunu anlamak önemlidir.

Origen, Yuhanna İncil'inde geçen ve her şeyin yaratılmasında aracı olan İsa'dan bahseden "Her şey O'nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey

²⁵⁸ Kol.1:15.

²⁵⁹ Yu.14:9.

²⁶⁰ Yu.14:10.

²⁶¹ Origen, *Origen, Homilies on Genesis and Exodus*, 65 (1.13).

²⁶² Origen, *On First Principles*, 321 (3.6.1).

²⁶³ Origen, *Origen, Homilies on Genesis and Exodus*, 66 (1.13).

O'nsuz olmadı²⁶⁴ pasajından yola çıkmaktadır. Ona göre burada bahsedilen “her şey” ile “hiçbir şey”i nasıl anladığımız oldukça önemli çünkü bu kelimeler doğru bir şekilde anlaşılmazsa günahın ve kötülüğün kaynağı da Tanrı ve İsa gibi anlaşılabilir. Kötülük başlangıçtan beri var olmadığı ve sonsuza kadar da var olmayacağı için ontolojik olarak bir temeli yoktur. Bu yüzden bazı kişiler kötülüğü burada bahsedilen “hiçbir şey” olarak anlamışlardır. Bazı Yunan felsefeciler, canlı varlık ve insan gibi cins ve türün “hiçbir şey” kategorisine ait olduğunu söyledikleri gibi, “hiçbir”in de zahiri yapısını Tanrı’dan almamış olan her şey olduğunu varsaymışlardır.²⁶⁵

Diğer yandan yazar, kötülüğün tanımı için önemli olan “var olmayan” ile “hiçbir şey” kavramlarının eşanlamı olduğunu ve Pavlus’un da bunu bu şekilde kullandığını söylemektedir. Pavlus, bahsedilen pasajda²⁶⁶ ‘var olmayan’ terimini hiçbir yerde bulunmayan şeyler için değil, kötü olan şeyler için kullanmıştır.²⁶⁷ Benzer şekilde Ester kitabının *Septuagint* çevirisinde İsrail’in düşmanlarının “var olmayan” şeklinde tanımlanmıştır.²⁶⁸ Mutlak iyi olan Tanrı da kendisini varlığına işaret ederek “Ben Ben'im” diyerek tanıtmıştır. Bütün bu pasajlardan Origen, kötülüğün “var olan” iyiliğin karşıtı olduğunu ve “var olmayan” olduğunu savunmaktadır. Yani kötülük aslında iyiliğin yokluğu anlamına gelmektedir ve yaratma olarak başlangıcı olmadığından ontolojik bir dayanağı yoktur. Tanrı sadece iyi ve erdemli şeyleri yaratmakta ve var etmektedir. Kötülük de Tanrı’dan ve bu erdemlerden uzaklaşmaktır. Bu var olmaya katılmayan ve uzaklaşan kişiler kötülük olan “var olmayan, hiçbir şey” olurlar. Origen, örnek olarak şeytan ve bir katilin yaratılışını vermektedir. Bunlar varlık olarak Tanrı tarafından günahsız yaratılmışlardır ama şeytan ve katil sıfatlarını bu varoluştan uzaklaşıp kötülüğe düşüp var olmayan olduklarında edinmişlerdir.²⁶⁹

Origen, Tanrı'nın kötülüğü yaratması konusunda Celsus'un iddialarına karşı çıkmıştır. Dünyadaki kötülükler evrenin genel düzeni içinde bakıldığında iyiliklere nazaran daha az bulunmaktadır. Olan kötülükler ise temel olarak var

²⁶⁴ Yu.1:3.

²⁶⁵ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 118-119 (2.92-93).

²⁶⁶ Rom.4:17, “Seni birçok ulusun babası yaptım» diye yazılmış olduğu gibi İbrahim, iman ettiği Tanrı'nın, ölümlere yaşam veren, var olmayana varlığa çağıran Tanrı'nın katında hepimizin babasıdır.”

²⁶⁷ Origen'in buradaki yorumu ilginçtir zira pasajın kötü şeylerden ziyade yokluktan var etme anlamı ön plandadır.

²⁶⁸ Ester 4, B. 22, “Rabbim, asanı var olmayan yaratıklara teslim etme, İnsanların yıkımımıza bakıp bizimle alay etmelerine Asla izin verme. Tasarılarını onlara karşı çevir, Bize karşı saldırıyı yöneten kişi sayende herkese örnek olsun”

²⁶⁹ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 120 (2:98).

olan düzenin ve yaratılışın getirdiği bir yan üründür.²⁷⁰ Origen, bunu marangozun ya da bir inşaatçının yaptığı işe benzetmektedir. Nasıl marangoz bir ürün ortaya koyarken etrafa talaşlar yayılır ya da bir inşaatçı taşlardan ve alçılardan etrafa yayılan kirin sebebi gibi gözükmüşse kötülük ve Tanrı ile ilişkisi de buna benzemektedir. Tanrı kötülüğü yaratmamıştır fakat inayetiyle yarattığı bu evrende kötülük dolaylı olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştır.²⁷¹

Hıristiyan teolojisinin temel taşlarından olan orijinal günah doktrini Origen'in teolojisinde baskın bir şekilde bulunmamaktadır. Yaratılış kitabı üzerine yazdığı tefsir kitabı günümüze ulaşmadığı için Âdem hakkında ne söylediğini tam olarak bilmek mümkün gözükmemektedir. Yine de araştırmacılar diğer eserlerini konu bağlamında incelemişler ve genel teolojisini de göz önünde bulundurarak Origen'in Âdem ve orijinal günah hakkında ne dediğini yorumlamaya çalışmışlardır. Origen'in cennetteki ağaçları ve Âdem'in bunların altında uzanmasını literal anlamıyla yorumlamadığından daha önce bahsetmiştik. Âdem ve Havva'yı ise hem gerçek kişilikler olarak hem de insanlığı temsil eden daha genel sembolik bir anlamda yorumlamıştır. Bir yerde İsa'nın Tanrı'dan sonra bütün dünyanın ve ruhların babası olduğundan bahsederken Âdem'in bütün insanların babası olmasına örnek vermektedir.²⁷² Diğer yandan ise Âdem isminin İbranice "insan" anlamına geldiğini belirtmekte ve genel olarak insanoğlunu temsil ettiğini düşünmektedir.²⁷³

Günahın ve kötülüğün kaynağı yaratıldıkları anda değişime açık hale gelen ve başlangıçta iyi ve eşit derecede yaratılmış ruhların Tanrı'yı tefekkür halinde doygunluğa ulaşıp bunun akabinde ihmalkârlık ve tembellekle O'ndan uzaklaşmaya başlamasıdır. Bu durumda Âdem ve Havva'nın elmayı yiyip cennetten kovulmaları ve bu günahı insanlara miras bırakmaları ne anlama gelmektedir? Bazı yerlerde literal bazı yerlerde alegorik yorumlarda bulunması konunun farklı yorumlanmasına neden olmuştur. Bazı araştırmacılar tarafından sadece Origen'in farklı söylemleri olarak düşünülse de Âdem'in düşüşünü iki aşamalı olarak yorumlayanlar olmuştur. Buna göre ilk düşen birey olan Âdem'den bağımsız olarak varlığa gelmiş ruhlar kendi iradeleriyle cennetten düşmüşlerdir. İkinci düşüş ise literal anlamda Âdem'in kendi düşüşüdür ve Kutsal Kitap özel olarak bu olaydan bahsetmektedir.²⁷⁴ Origen, Celsus'a Karşı eserinde "Herkes nasıl Âdem'de ölüyorsa, herkes

²⁷⁰ Mark S. M. Scott, *Journey Back to God: Origen on the Problem of Evil* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 18.

²⁷¹ Origen, "Against Celsus", 4/600 (6.55).

²⁷² Origen, *On First Principles*, 399 (4.3.7).

²⁷³ David W. Opderbeck, "Can Origen Help Us Understand Adam?", *New Blackfriars* 99/1083 (2018), 567.

²⁷⁴ Opderbeck, "Can Origen Help Us Understand Adam?", 568.

Mesih'te yaşama kavuşacak"²⁷⁵ pasajından yola çıkarak Âdem'in bütün insanlığa işaret ettiğine ve onun günahını herkesin paylaştığını savunmaktadır.²⁷⁶ Bu görüşe çelişmeyecek bir şekilde şeytanın ilk insanın günahından dolayı insanlar üzerinde güç kazandığına ve bu yolla günah eğilimini varlıkların Âdem'den miras aldığı şeklinde yorumlayanlar da olmuştur.²⁷⁷

Origen'in teolojisinin en temel taşlarından biri özgür iradeye yaptığı ciddi ve ısrarlı vurgusudur. İlk dönem teologlar tarafından özgür irade meselesi üzerinde çokça durulan bir konu olmuştur. Origen'in ise doktrini kendi teolojisi içinde bir bütün olarak entegre etmesi, özellikle bu mesele üzerinde durması ve sistematik bir şekilde detaylı bir şekilde ele alması bakımından özgür irade teorisini ele alan ilk Hristiyan olduğu düşünülmektedir.²⁷⁸ Dünyadaki kötülüğün var olması ve insanın dünyaya düşmesi özgür seçimleriyle gerçekleşmiştir. Kurtuluş planında insanın Tanrı'ya dönebilmesi yine kendi özgür iradeleriyle iyi işler yaparak ve Tanrı'yı seçerek gerçekleşecektir. Kurtuluşa erecek ve Tanrı tarafından seçilmiş bir grubun olduğu düşüncesine sahip Valentinuscu gnostik görüşünün aksine Origen'in özgür iradeye yaptığı vurgu, bütün insanların kendi seçimleri sayesinde eşit bir şekilde kurtuluşa payı olduğu yönünde olmuştur. Dünyadaki kötülüğün kaynağını ahlaki olarak özgür iradeye bağlaması sebebiyle kötülük probleminde verdiği cevaplardan biri de özgür irade savunusu olmuştur.

Origen özgür irade konusunda hangi ve hangi özellikte olan varlıkların özgür iradeye sahip olabileceğini ele almıştır. Hayvan, ağaç ve ateş gibi bazı varlıklar hareket sebeplerini kendilerinden alırken taş gibi sadece bedensel olarak var olan varlıklar hareket sebeplerini dışarıdan almaktadırlar. Hareket nedenlerini kendilerinden alan varlıklardan bazıları dışarıdan bir müdahale ile kendiliğinden hareket ederken diğerleri de kendi iradeleriyle hareket ederler. İlk gruptakilerin aksine ikinci kategoriye dâhil olanların ruhu bulunmaktadır. Ruhu olan canlılar da bir örümceğin ağ örme duygusu gibi onları doğal bir içgüdüyle harekete geçiren bir irade veya duyguya sahiptir.²⁷⁹ Akıllı varlıkta bu doğal duygudan öte hareketleri değerlendirmesine, bazılarını tasvip etmeyip bazılarını benimsemesine sebep olan bir akıl gücü bulunmaktadır. İnsanlarda bulunan bu akıl gücü onların iyiyi kötüden ayırmasına ve ona göre seçim yapmasına yaramaktadır. Yaratılış bakımından birbirine eşit olan bütün

²⁷⁵ 1Ko. 15:26

²⁷⁶ Origen, "Against Celsus", 4/516 (4.40).

²⁷⁷ Caroline Bammel, "Adam in Origen", *The making of orthodoxy: Adam in Origen* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 80.

²⁷⁸ Paul Linjamaa, *The Ethics of The Tripartite Tractate (NHC I, 5). A Study of Determinism and Early Christian Philosophy of Ethics* (Leiden: Brill, 2019), 121.

²⁷⁹ Origen, *On First Principles*, 196-197 (3.1.2).

varlıklar özleri ve doğaları itibarıyla ne saf ne de kirli kabul edilmektedirler. Varlıklar kendi akıl güçleri ve kararlarıyla iyiliği ve kötülüğe seçerek iyi ya da kötü olmaktadır. Bu yüzden iyiyi seçtiğinde övgüye layık olmakta, kötüyü seçtiğinde ise kınamayı hak etmektedir.²⁸⁰ Yani evren sona erdiğinde varlıkların, özgür iradelerine göre hareket ettikleri ve eylemleri kendi seçimleri oldukları için, alacakları ödüller de cezalar da Tanrı'nın adaleti dolayısıyla bu eylemlerin bir sonucudur. Ayrıca özgür irade ile yapılan eylemler daha anlamlı ve seçilen iyiliklerin bir zorlamadan ziyade insan iradesine özgürce bağlı olması daha faziletlidir.²⁸¹

Origen, eylemlerin kaynağının dışarıdan bir güç olduğu ve bu yüzden onları yapma veya yapmama iradesinin bizde olmadığını söyleyenlere karşı çıkmaktadır.²⁸² Bu düşünceye dayanarak eylemlerinin sonucunu dışarıdan bir etkene atfedilmesini gereksiz görmektedir. Bazıları ise eylemlerin kaynağını kişilerin doğuştan getirdikleri mizaca dayandırmaktadır. Origen bu iddiaya da karşı çıkarak çoğu insanın iffetsiz ve ölçsüz bir hayattan erdemli ve namuslu bu hayata geçtiği gibi tersi şekilde birçok erdemli insanın da kötülüğe düştüğüne işaret etmektedir.²⁸³

Ruhun farklı mahiyetlerini duyan Marcion, Valentinus ve Basilides'in takipçileri insanların ve meleklerin farklı konum ve hiyerarşide oluşlarını, bazı varlıkların göksel âlemde bazılarının dünyada kötü durumda bulunmalarını iyi ve adaletli bir Tanrı ile bağdaştıramamaktadır. Origen buna yine varlıkların yaratılıştaki konumlarına dönerek cevap vermiştir. Evren yaratılmadan önceki akıllı varlıklar eşit olarak yaratılmalarına rağmen kendi özgür iradeleriyle yaptıkları iyi veya kötü seçimler sebebiyle buldukları duruma düşmüşlerdir. Bu durum Tanrı'nın iyiliğe ile bir alakalı değildir. Romalılar 9:11-12'de geçen ve Yakup ile Esav'ın daha doğumda eşit olmadan doğuşlarını anlatan “Çocuklar henüz doğmamış, iyi ya da kötü bir şey yapmamışken, Tanrı Rebeka'ya, «Büyüğü, küçüğüne kulluk edecek» dedi. Öyle ki, Tanrı'nın bir seçim yapmaktaki amacı, yapılan işlere değil, kendi çağrısına dayanarak sürsün.” pasajını da buna dayandırarak yorumlamaktadır. Bedensel varlık öncesi yaptıkları eylemler yüzünden bazı kişiler(bedenler) haysiyet ve fazilet içinde doğarken diğerleri de haysiyetsizlik içinde doğmaktadırlar.²⁸⁴

Eylemlerin kaynağının ve sorumlusunun onları gerçekleştiren failerin olduğunu savunmak için Kutsal Kitap'tan bazı pasajlar örnek veren Origen, özgür irade ve ilahi yasa arasında tam tersi bir ilişki sunar. Firavun'un

durumundan bahseden pasajları da ele alır. Ortaya koyduğu şekliyle problem “Ben Firavun’u inatçı yapacağım (kalbini katılaştıracağım) ki, belirtirimi ve şaşılası işlerimi Mısır’da arttırabileyim”²⁸⁵ ve “Size yeni bir yürek verecek, içinize yeni bir ruh koyacağım. İçinizdeki taştan yüreği çıkaracak, size etten bir yürek vereceğim”²⁸⁶ gibi pasajından kaynaklanmaktadır. Çünkü eğer kalbi katılaştıran Tanrı ise Firavun’un işlediği günahların kaynağı kendisi değil yaratandır ve bu Firavun’un sahip olmadığı gibi diğer varlıkların da özgür iradeye sahip olmadığı anlamına gelmektedir.²⁸⁷ Origen, karşıtlarının Tanrı’nın Firavun’un doğasını bu şekilde yaratmış olduğu iddiasını mantıksız bulmaktadır. Çünkü eğer kendisinin doğasında doğuştan bir kötüyü eğilim varsa pasajda kullanılan “Firavun’un kalbini katılaştıracağım” ifadesi gereksizdir. Zira katılaştırma doğuştan sonra gerçekleşen bir değişimi ifade etmektedir.²⁸⁸ Firavun’un doğası ve karakteri daha doğmadan katı olsaydı kelime pasaj bağlamında anlatıldığı gibi kullanılmazdı.

Origen bahsedilen bu meseleye iki olası çözüm getirmektedir. İlk olarak kalbin katılaşması kişinin zaten içinde var olan kötücül niyetin bir yansıması olarak düşünülebilir.²⁸⁹ Tanrı inayetini herkese eşit bir derecede paylaşmaktadır fakat varlıklar kendi karakterlerine, ruhlarının durumuna ve niyetlerine göre davrandığından sonuçları farklı olabilmektedir.²⁹⁰ “Üzerine sık sık yağın yağmuru emen ve kimler için işleniyorsa onlara yararlı bitkiler üreten toprağı Tanrı bereketli kılar. Ama dikenli bitki ve devedikeni üreten toprak yararsızdır, lanetlenmeye yakındır, sonu yanmaktır” pasajı buna bir dayanaktır. Yağmuru Tanrı aynı toprağı yağdırmaktadır. Fakat toprak aynı kişiler tarafından ekilip biçilmemektedir. Bazıları toprağı ve ektikleri ürünlere iyi bakıp bol ve güzel meyve alırken toprağına ilgi göstermeyenlerse tembelliklerinin bir sonucu olarak topraklarından ancak çalılıkları ve dikenleri hasat ederler. Bu durumda alınan veya alınamayan meyveden ne tohum ne de yağmur suçludur. Aynı şekilde varlıklar da ruhlarını ekip biçmeli ve yetiştirmelidir. Sert ve eğitimsiz ruhlar kendilerini iyiliğe ve Tanrı’ya doğru eğitmedikçe ve akla yatkın yaşayarak Tanrı’nın buyruğına girmedikçe ancak Tanrı tarafından kalpleri sertleştirilir.²⁹¹

²⁸⁵ Çık.7:3.; Türkçe çevirisinde ‘inatçı yapacağım’ şeklinde çevrilen fiil (*qashah*), Kutsal Kitap’ta başka anlamlarda da kullanılsa da bu pasaj içinde İbranice aslı ve İngilizce çevirisi olarak ‘katılaştıracağım’ şeklinde kullanılmıştır.

First Principles, 209 (3.1.7).

First Principles, 215 (3.1.8).

le, *The Theory of Will in Classical Antiquity* (California: University Press, 1982), 120.

My Back to God, 53.

First Principles, 216 (3.1.10).

Konu hakkındaki ikinci cevabı ise daha çok Irenaeus ile eşleşen ‘ruh yapma’ teodisesi ile paralel olduğu söylenebilir. Ruh yapma teodisesi dünyadaki zorluklar ve kötülükler aracılığıyla ruhların ahlaki olgunluk açısından daha iyiye doğru gelişmesini ifade etmektedir. Origen hekim benzetmesini çokça kullanmaktadır. Ona göre Tanrı bir hekim gibi hareket etmektedir. Nasıl bazen hekimler yarayı hemen tedavi etmek yerine daha etkili bir şekilde iyileşsin diye yaranın kötüleşmesi suretiyle tedaviyi geciktirirlerse Tanrı da ruhların gelişmesi ve iyileşmesi için kötü şeylerin olmasına izin verir.²⁹² Tanrı bunu önceden var olan bilgisine göre yapmaktadır. Kişinin gelişimi için uygun zamanın ne zaman olacağını en iyi o bilmektedir ve bu bilgiye göre hareket etmektedir. Bir suçlunun ailesi yargıca gelip ne kadar iyi ve merhametli olduğundan bahsedip onu bağışlamasını ve kurtarmasını isteyebilir fakat Yargıç suçluyu cezalandırmadan merhamet gösterip affederse suçlu yeniden suç işleyecektir. Benzer şekilde kilise içinde günah işleyen biri hemen affedilirse o günaha dönme olasılığı yüksek olur ve toplumun genel iyiliğini tehdit eder.²⁹³ Bunu bilen Tanrı günahkâr ve kötü kalpli varlıkları dünyada cezalandırmanın yanında tedavilerini ve refaha erişlerini geciktirir ki kişiler ileride en doğru zamanda günaha geri dönmeyecek bir şekilde tövbe etsinler ve kötülükten kurtulsunlar.²⁹⁴

Bu varlıkların başına gelen kötülüklerin doğasının cezalandırıcı değil ruhların günahlardan arınması ve gelişmesi amacıyla verilen bir disiplin olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca dünyada insanların başına gelen cezalandırılmalar dünyanın sonunda çekecekleri cezaları azaltmalarına ya da tamamen dünyada çektikleri ceza ile ahirette başka bir ceza almamalarını sağlamaktadır. Nuh’un Tufanında olanlar ve Sodom ve Gomora’nın başlarına gelen cezaları örnek veren Origen, burada cezalarını çeken kişilerin ahirette Tanrı’nın merhameti ile muamele edileceklerini ve yeniden bir ceza görmeyeceklerini belirtmektedir.²⁹⁵ Bu durumda bireylerin bu dünyada acı ve ceza çekerek arınması ahirette cezalarının daha hafif olmasına neden olacaktır. Tanrı’nın bunu bu şekilde tasarlaması Tanrı’nın ezeli ve ebedi merhametinin ve adaletinin bir göstergesidir.

Tanrı’nın bir kişiyi terk etmesi o kişinin cezayı ve o an için daha iyi bir duruma geçmeyi hak etmediği anlamına gelmektedir. Çünkü Pavlus’un dediği gibi “O, sevdiğini terbiye eder, oğulluğa kabul ettiği herkesi cezalandırır.”²⁹⁶

²⁹² Origen, *On First Principles*, 230-231 (3.1.13).

²⁹³ Origen, *Homilies on Jeremiah and I Kings* 28, çev. John Clark Smith (Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2016), 117-118 (12.5.2-3).

²⁹⁴ Origen, *On First Principles*, 245 (3.1.17).

²⁹⁵ Origen, *Homilies 1-14 on Ezekiel*, çev. Thomas P. Scheck (New Jersey: The Newman Press, 2010), 28 (1.2.4).

²⁹⁶ İbr.12:6-7.

İnsanlardan bazıları “Mesih’in sevgisinden bizi kim ayırabilir? Sıkıntı mı, elem mi, zulüm mü, açlık mı, çıplaklık mı, tehlike mi, kılıç mı?”²⁹⁷ der ve kendilerini Tanrı’ya sunarak inançlarının kuvvetini belirlerler. Kendilerini Tanrı’ya sunmaya ve ruhları imtihana hazır olmayan diğer kişiler ise Tanrı tarafından onlar için en uygun zamanda sınanmak için terkedilirler.²⁹⁸ Bu aslında Tanrı’nın inayetinin ve iyiliğini bir göstergesidir. Zira o yarattıklarını tanımakta ve iyilikleri için çocuğunu disiplin yoluyla eğiten bir ebeveyn gibi davranarak kurtuluşlarına zemin hazırlamaktadır.

4. Dirilme ve Cezalandırma

Tanrı ile bir olma düşüncesi ve öldükten sonra ruhların yaptıkları amellerin ödül veya ceza şeklinde karşılıklarını alacak olmaları gibi öğretiler, dirilme, ruhlara *apokatastasis*’e kadar öldükten sonra ne olacağı ve bireylerin ruh ve beden olarak nasıl bir mahiyette dirilecekleri gibi soruları ortaya çıkarmaktadır. Origen, gnostiklerin maddenin ve bedeninin kötü olduğu ve ölümden sonra dirilmenin bedensiz bir şekilde gerçekleşeceği görüşüne karşı çıkmıştır. Bunun karşıtı olarak dirilmede edinilecek “ruhani” bir bedenden bahsetmiş fakat bu ruhani beden fikri özellikle tamamen bedensel dirilmeyi kabul edenler tarafından çokça eleştirilmiş ve ruhun tamamen beden olmadan dirileceği fikrini savunmakla suçlanmıştır.

Origen iki tür dirilmeden bahsetmektedir. İlk olarak dirilmede İsa’nın ölümünü ve dirilmesini insanların katılmaları gereken bir şey olarak görmektedir. “Eğer O’nunkine benzer bir ölümden sonra O’nunla birleşmişsek, O’nunkine benzer bir dirilişte de O’nunla birleşeceğiz.”²⁹⁹ pasajını İsa’nın ölümünü insanların beraber gömülmesi gereken bir ağaç filizine benzeterek yorumlamaktadır. Böylece varlıklar İsa’yla birleşerek aynı kökten beslenecek erdemlilikten ve hayat meyvelerinden pay alabilecektir. Pasajda ‘benzer’ kelimesinin kullanılması ise varlıkların İsa’nın günaha öldüğü şekliyle bir ölüm gerçekleştiremeyecek olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü insanların aksine İsa günahsız bir şekilde günaha ölmüştür. Ancak insanlar onu takip eder ve aynı erdeme ulaşmaya çalışırsa ölümleri onun ölümüne benzer olabilir.³⁰⁰ Burada İsa’nın ölümünde ölmek vaftize işaret etmektedir. Kişiler günahattan vazgeçip Tanrı’ya döndükten sonra vaftizle İsa’da ölüp Tanrı’da yaşayarak onun yaşamından bir parça bedenlerine alabilirler.³⁰¹ Bitkilerin kışın öldükten sonra baharda yeniden canlanmayı beklediği gibi İsa’nın ölümüne birlikte gömülen varlıklar da yeniden dirilmeyi beklemektedir. İsa’yla birlikte

²⁹⁷ Rom.8:35.

²⁹⁸ Origen, *On First Principles*, 226-227 (3.1.12).

²⁹⁹ Rom.6:5.

³⁰⁰ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, çev. Thomas P. Scheck (Washington, DC: Catholic University of America Press, 2001), 361-362 (5.9.3-4).

³⁰¹ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, 358 (5.8.10).

gömülen varlıklar için Tanrı bir bağcı gibidir. Tıpkı bağcının meyve vermeyen bitkileri budaması gibi Tanrı da insanları iyilik yapmaktan alı koyan şeyleri budar ve böylece İsa'nın dirilişinin benzerliğinde yeniden dirilebilirler.³⁰² Burada Origen'in bahsettiği dünyada varlıklar daha yaşarken gerçekleşen daha mecazi ve ruhani bir ölüm ve dirilmedir. İlk dirilme bireyin düşünce tarzını, imanını ve amacını değiştirip İsa'yı takip ettiğinde gerçekleşmektedir. İkinci dirilme ise İsa'nın ikinci gelişinde gerçekleşecek olup herkesin fiziksel olarak ölüp dirileceği gelecekteki bir dirilmeye işaret etmektedir.³⁰³ Bu iki dirilme aslında ruhsal bir ilerlemeye de işaret etmektedir. Bir Hıristiyan vaftizde İsa'ya iman ve doğruluk ile dirilmeye başlar ve gerçek dirilmede tamamlanır.

Pavlus'un "Doğal bir beden olarak gömülür, ruhsal bir beden olarak dirilitilir"³⁰⁴ sözlerini veren Origen, Gnostiklerin savunduğu bedenin kötü olduğu ve dirilmenin bedensiz olacağı doktrinlerine karşı çıkmıştır. Ruh gayri maddi bir varlık olup bir bedene ihtiyacı olması yanında Tanrı dışında başka hiçbir varlık gayri cismani bir şekilde var olamayacağı için varlıkların mutlaka bir bedenle dirilmesi gerektiğini söylemiştir. Fakat bedenler öldükleri zamanki mahiyetleri taşımazlar. Bu görüşüyle de dirilmenin kişinin içinde öldüğü aynı bedenle bire bir dirileceğini savunan Hıristiyan görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre dirilmeyle birlikte bir değişim gerçekleşmektedir. "Çünkü bu çürüyen varlığımız çürümezliği, bu ölümlü varlığımız ölümsüzlüğü giyinmelidir. Çürüyen ve ölümlü olan varlığımız çürümezliği ve ölümsüzlüğü giyinince, «Ölüm yok edildi, zafer kazanıldı!» diye yazılmış olan söz yerine gelecektir."³⁰⁵ pasajını da alıntılarak bedenin mahiyetinde bir değişiklik olacağını savunmuştur. Burada bahsedilen çürüyen ve ölümlü varlık bedensel maddedir. Beden, mükemmel olan ruhu giysi olarak üstlendiğinde çürümezliğe ve ölümsüzlüğe doğru yönelecektir. Çürümeye ve ölümlüğe ancak çürümeyen ve ölümsüz olan karşı olabileceği için bu mükemmel ruh İsa'dır.³⁰⁶

Dünyadaki beden zayıflık, onursuzluk ve çürüme vasıflarıyla ölecek fakat ruhani yeni bir beden içinde kuvvet, şeref ve çürümeyen özelliklerle yeniden dirilecektir. Burada temel prensip *eidos* denilen formdur. Şu an dünyada sahip olunan bedenler doğar, bebeklikten ergenliğe ve sonra yaşlılığa doğru bir yolculuk yapar. Yani sürekli bir değişim halindedir. *Eidos* ise bu değişimler içinde hep aynı kalan ve temeldeki özü oluşturan formdur. İnsan bir buğday tanesi gibi dünyaya düşer ve içlerinde cismani maddeyi bir arada tutan bir öz

³⁰² Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, 363 (5.9.6).

³⁰³ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, 368 (5.9.12).

³⁰⁴ 1.Kor.15:44.

³⁰⁵ 1.Kor.15.53.

³⁰⁶ Origen, *On First Principles*, 105 (2.3.2).

taşır. Bu öz varlıklar ölse de dağılsa da içinde bulunduğu beden yeniden bir araya gelerek yükselmesini sağlar.³⁰⁷ Öz aynı kalırken beden niteliği dünyasal bir bedenden göksel bir bedene doğru bir değişim geçirmektedir. Bu göksel ve ruhani beden insanların ruhani dünyada yaşamasını sağlayacaktır. Diğer yandan Origen, dönüş öğretisiyle bağlantılı olarak nihayetinde varlıkların bedensiz bir şekilde Tanrı’da var olacaklarını düşünmüştür. Herkes İsa’ya ve dolayısıyla Baba’ya tabi olduğunda ve İsa krallığı Baba’ya teslim ettiğinde ruhlar düşüş öncesinde olduğu gibi Tanrı’ya dönecek ve artık bedensel bir şekilde var olmaya ihtiyaç kalmayacaktır. O zaman beden de yokluğa geri dönecektir.³⁰⁸

Ölümden sonra varlıkları bekleyen şey, yaşarken yaptıkları iyi eylemlerin ödülünü alırken yaptıkları kötü tercihlerin sonucu olarak cezalandırılmalarıdır. Kutsal Kitap’a ve Kilisenin öğretilerinde de ortaya konulduğu üzere yargı gününde günahkârlar için “sonsuz bir ateş”, “dışta var olan bir karanlık” ve bir “hapishane” olduğundan bahsedilmektedir.³⁰⁹ Dirilen beden, bozulan bedenden bozulmayan bedene geçtiği için ebedi ateş bile bu yeni ruhsal bedeni değiştirmeyecektir. Bu durumda Origen sonsuz ateşin bu bozulmayan yeni ruhsal bedende nasıl bir etki edeceğini sormaktadır. Tanrı’nın dünyadaki kötülöklere cezalandırma amacıyla değil bir disiplin ve arındırma aracı olarak izin verdiğinden daha önce çalışmamızda bahsedilmişti. Ezeli denilen ateş de aynı amaca yani kişinin günahlarından arınarak ebedi kurtuluşa erişmesine hizmet etmektedir. Dışta var olan karanlık ve hapishaneyi de mecazi olarak yorumlamaktadır. Dıştaki karanlık fiziksel olarak atmosferde ışığın olmadığı bir mekân olmaktan ziyade herhangi bir idrak ışığının ulaşması mümkün olmayan insanın cahilliğinin karanlığıdır. Azizlerin ölümden sonra aydınlık ve şanlı olarak dirilmesi ve bedenlenmesinin aksine dünyada cahillik içinde yaşayan kimseler hayattayken yaşadıkları ruhani karanlığı yansıtırcasına karanlık ve siyah bedenlere sahip olarak dirilebilirler. Aynı mecazi anlam ve yorumlama “hapis” terimi için de geçerlidir.³¹⁰

Origen, Matta 24:21’de bahsedilen “sonsuz ateşin” ne olduğunu sorgulamaktadır. Kutsal Kitap’ta “Ateşinizin aydınlığında, tutuşturduğunuz alevli okların arasında yürüyün”³¹¹ sözleriyle belirtildiği üzere varlıkların atılacağı ateş, kendilerinden önce var olan ya da başkası tarafından yakılan bir ateş olmayacaktır. Her varlık işledikleri günahları beraberinde ateşe atılacak odun ve saman olarak getirmektedir. Kendi günahları kendi ateşlerini

³⁰⁷ Origen, *On First Principles*, 175 (2.10.2).

³⁰⁸ Origen, *On First Principles*, 106 (2.3.3).

³⁰⁹ Origen, *On First Principles*, 169 (2.10.1).

³¹⁰ Origen, *On First Principles*, 182 (2.10.8).

³¹¹ Ysa.50:11.

körükleyecektir. Fakat bu ateş hakiki bir ateş olmaktan ziyade mecazi anlamda bir ateştir. Origen ateşin dışsal bir etken olmasından ziyade kişinin içinde gerçekleşen ruhani bir şey olduğunu düşünmektedir. Varlıklar dirilme sonrası bu durumdayken işledikleri günahları hatırlayacaklar ve onlar üzerine düşüncelerdir. İşlenen günahlar kendine şahit olacak ve böylelikle kişinin vicdanı kendisine ateşi olacaktır.³¹² Başka bir cezaysa ruhların Tanrı'nın onlar için murat ettiği düzen ve Yaratıcı ile olan bağa uymadığında aslında kendi kendileriyle olan uyumlarını kaybederek acı ve ıstırap yaşamasıdır. Bu ıstırap bir kişinin uzuvlarını kaybettiğinde tecrübe ettiği acı gibi olacaktır. Ruhun bu bozulması ateşle sınıdığında yeniden katılacak ve tekrar eski yapısına kavuşacaktır.³¹³

Origen, imanlı insanlar ile imansız insanların cezalandırılması ve cezayı hissetmeleri konusunda bir ayırma bulunmaktadır. Ona göre inanan kişilerin işledikleri günahlarının sonucu daha şiddetli ceza olacaktır. Bunun nedeni acı bir yiyeceğin balı acıya çevirmesi gibi imanlı kişinin işlediği günahlar da Tanrı'nın sözlerinin tatlılığını acılaştırmaktadır. Ve imanlı kişi ne kadar günah işlerse o kadar bu acılığı arttırmaktadır. Ve bu nedenle sözleri günahkârlar tarafından çiğnendiği zaman intikamını alan Tanrı, herkese hayatlarındaki acılık ve yozlaşma kadar bir cezalandırma sağlayacaktır. Diğer yandan Tanrı'ya hiç iman etmemiş kişiler Tanrı'nın tatlı sözlerini acılaştıramazlar ve bu yüzden de cezaları imanlı kişiler kadar şiddetli olmaz.³¹⁴

Origen, cezalandırmadan bahsederken de yine Tanrı ile hekim arasında bir benzerlik kurmaktadır. Kutsal kitapta bu benzerliğe işaret eden pasajların olduğunu söyleyen Origen, “Rab Siyon kızlarını pisliklerinden arındıracak. Yeruşalim’de dökülen kanı adil ve ateşten bir ruhla temizleyecek.”³¹⁵ pasajını örnek vererek ateşin günahları temizleyen doğasına vurgu yapmaktadır. Kendi yarattıklarını en iyi bilen Tanrı, gaddarca görünse de varlıkları ateşle arındırarak günahlarından arındırmakta ve kurtuluşa yöneltmektedir.³¹⁶ İlk bakışta bu arındırma süreci, özgür iradeye karşı gibi görünmektedir. Zira ateşin tedavi edici olması varlıkların özgür iradelerinden bağımsız olarak iyileştirici olabilir ve her şekilde kurtuluşlarını sağlayabilir. Fakat Origen için özgür irade teolojisinin vazgeçilmez temel taşlarından biridir. Ona göre bu arındırma sonucunda insanlar yine özgür iradeleriyle Tanrı'yı seçecekler ve tefekkür haline döneceklerdir.

Ahirette cezalandırılmasının ne kadar süreceği ise bilinmemektedir. Bireysel olarak düşünüldüğünde cezalandırma, her bir kişi kendi günahlarının cezasını

³¹² Origen, *On First Principles*, 177-179 (2.10.4-5).

³¹³ Origen, *On First Principles*, 179 (2.10.5).

³¹⁴ Origen, *Homilies 1-14 on Ezekiel*, 148 (12.1.2).

³¹⁵ Yşa.4:4.

³¹⁶ Origen, *On First Principles*, 180 (2.10.6).

çektğinde ve ateş aracılığı ile arındığında kurtuluşa ermiş olacaktırlar. Fakat hem bireysel kurtuluş için ne kadar süre gerektirdiği hem de evrensel olarak bu cezalandırmanın ne zaman bitip Tanrı'ya döneceği sadece Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh tarafından bilinmektedir. Origen bunu Pavlus'a atf yaparak ortaya çıkarılmaması gereken "Tanrı'nın gizemi" şeklinde ifade etmektedir.³¹⁷ Tanrı'nın gizli kalması gereken bilgisinden başka pasajlarda da bahseden Origen, bu gizliliğin henüz gelişmemiş ve gelişmek için Tanrı'nın korkutmasına ihtiyacı olan ruhlar için gerekli olduğundan bahsetmektedir.³¹⁸

5. Apokatastasis ve Kurtuluş

Origen'in kurtuluş ile alakalı olarak görüşlerini ifade eden terimlerden biri olan *Apokatastasis*, kendinden daha önce de kullanılmış olması rağmen onun tarafından sistemleştirilip kurtuluş öğretisinin bir parçası haline gelmesi sebebiyle Origen ile bütünleşmiş bir terim olmuştur. Aslına geri dönme anlamına gelen bu kelime Origen'in teolojisi içinde Tanrı'dan ayrılıp dünyaya düşen bütün ruhların tekrardan Tanrı'ya dönüp onunla bir bütün olmasını ifade etmektedir. Öğreti içinde küçük farklılıklar geliştirilse de Origen'in bu görüşü Nyssalı Gregory (ö.395) gibi daha sonradan gelen bazı teologlar tarafından da benimsenmiştir. Fakat bu Origen'in eleştirilmediği anlamına gelmemektedir. Aksine diğer görüşleri gibi (hatta belki daha şiddetli olarak) *apokatastasis* öğretisi de kilise tarafından kınanmıştır.

Ruhların Tanrı'ya dönüşü fikri özellikle evrensel kurtuluş öğretisi anlamına geldiği için Origen'in kendi teolojisi içinde de bazı sıkıntılar barındırmaktadır. Çünkü kurtuluşun herkesi içerip içermemesi konusu hakkında eserlerinde çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Yine de bu çelişkiler araştırmacılar tarafından Origen'in evrensel bir kurtuluşu savunmadığı şeklinde yorumlanmamıştır. Apokatastasis ve kurtuluş düşüncelerinin beraberinde getirdiği bazı sorular da mevcuttur. Bu bağlamda bu başlık altında *apokatastasis* öğretisini Origen'in nasıl temellendirdiği, iman ve amel ilişkisi, ruh göçü fikri, kurtuluşun evrenselliği ve şeytanın kurtuluşu konuları ele alınacaktır.

Apokatastasis ve fiil hali olan *apokathistemi* terimleri Origen'in Grekçe metinlerinde otuz kadar yerde karşımıza çıkmaktadır. Origen'in külliyatı düşünüldüğünde terim olarak çok fazla bulunmamaktadır. Fakat bu, öğretisinin önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Zira geri dönüş ve Tanrı ile birleşme fikri baskın bir şekilde eserlerinde görülmektedir. Origen, terimi seküler bağlamda Kutsal Kitap'ta İsrail halkının sürgünden sonra topraklarına geri dönüşü anlamında kullanmıştır. Fakat terimin manevi anlamıyla daha sık bulunmaktadır. Bir yerde İsa'nın insanları iyileştirme mucizelerini insanların

³¹⁷ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans Books 6-10*, çev. Thomas P. Scheck (Catholic University of America Press, 2002), 104/185 (8.1218).

³¹⁸ Origen, *Homilies 1-14 on Ezekiel*, 30 (1.3.5).

ruhani görüşünün iyileşmesi ya da eski haline dönmesi şeklinde manevi olarak yorumlarken³¹⁹ diğer yerlerde teolojik anlamda evrenin sonunda gerçekleşecek olan geri dönüşü ifade edecek şekilde ve kurtuluşu bağlamında kullanmıştır.³²⁰

Genel olarak eserlerinde geri dönüş fikrini görmek mümkün olsa da Origen, özellikle *Temel İlkeler Üzerine* eserinin birinci kitabında bir bölümünü “Son veya tekâmül üzerine” şeklinde başlıklandırmış ve konuyu derinlemesine ele almıştır. Burada sonun ya da tekâmülün, kemâl’in ve bir şeylerin tamamlanmasının bir işareti şeklinde görüldüğünü belirtmektedir. Meselenin zorluğundan mütevellit bu konuları anlamak isteyen biri varsa bilgili bir birey olmalı ve iyi bir idrak geliştirmelidir. Diğer insanlar için bu konular boş ve gereksiz gözükebilir ve hatta önyargı sebebiyle kilisenin öğretilerine karşıymış gibi algılayabilir. Origen her ne kadar görüşlerini Kutsal kitaba ve felsefi temellere dayandırsa da gelenekte eskatoloji ile tam anlamıyla tanımlanmış bir doktrin olmadığından dolayı konunun ne kadar zor ve tartışmalı olduğunun ve önyargıları çekebileceğinin farkındaymış gibi gözükmektedir. Bu yüzden eskatolojiyi ele alırken dogmatik savlardan ve keskin tanımlar ortaya koymaktan ziyade irdeleyici ve akıl yürütücü bir yol izlediğini vurgulamaktadır.³²¹

Origen’in *apokatastasis* anlayışını temellendirirken sık sık kullandığı ana Kutsal Kitap pasajı ölümden sonra dirilmeyi anlatan 1 Korintliler 15:24-28’dir. “Bundan sonra Mesih, her yönetimi, her hükümlanlığı ve gücü ortadan kaldırıp egemenliği Baba Tanrı’ya teslim ettiği zaman son gelmiş olacak. Çünkü Tanrı bütün düşmanlarını O’nun ayakları altına serinceye dek O’nun egemenlik sürmesi gerekir. Ortadan kaldırılacak son düşman ölümdür. ‘Tanrı her şeyi Mesih’in ayakları altına sererek O’na bağımlı kıldı.’. ‘Her şey O’na bağımlı kılındı’ sözünün, her şeyi Mesih’e bağımlı kılan Tanrı’yı içermediği açıktır. Her şey Oğul’a bağımlı kılınca, o zaman Oğul da her şeyi kendisine bağımlı kılan Tanrı’ya bağımlı olacaktır. Öyle ki, Tanrı her şeyde her şey olsun.” Temel olarak bahsedilen pasajın her bir cümlesi eskatoloji teolojisini kurgulamada önemlidir. Her şeyin İsa’ya bağımlı kılınması, ölümün yok edilen son düşman olması ve Tanrı’nın her şeyde her şey olması konseptleri eskatoloji anlayışında ön plana çıkmaktadır.

İsa’nın “Mesih” ismi beden almış söz olarak eşsiz karakterine işaret etmekte ve Tanrı’yı insanlık ile barıştırma görevinin bir belirtisi olarak karşımıza

³¹⁹ Ramelli, *The Christian Doctrine of Apokatastasis: A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena*, 16.

³²⁰ Henri Crouzel, *Origen*, çev. A.S. Worrall (Edinburgh: T&T Clark, 1989), 257.

³²¹ Origen, *On First Principles*, 69 (1.6.1).

çıkılmaktadır.³²² Fakat varlıkların dünyadaki kendi ihmalkârlıkları bu barışmayı geciktirmektedir. İsa yaratılan varlıklar ve Tanrı arasında nasıl barıştırıcı olarak aracı olduysa Krallığı Baba'ya teslim ettiği dünyanın sonunda da bütün herkesi kendine bağımlı kılacak ve yine İsa'nın adıyla ve aracılığıyla varlıklar Tanrı'nın önünde diz çökecek ve yargılanacaklardır.³²³ Bu bilgiler bağlamında Origen'in eskatoloji anlayışından herkesin kurtulacağını ve bu kurtuluşun İsa'ya bağımlı kılınarak gerçekleşeceğini, bağımlı kılınanlara Tanrı'nın düşmanlarının da dâhil olduğunu ve bu bağımlı kılınmanın varlıkları yargılanmaktan muaf tutmadığını çıkarmak mümkündür.³²⁴

Düşmanları dâhil herkesin İsa'ya bağımlı kılınması Tanrı'nın bir zaferi olarak yorumlanmıştır. Tanrı'nın kendine iman edenler üzerindeki egemenliği zaten devam etmekte olan bir şey olsa da dünyanın sonunda İsa krallığını Tanrı'ya teslim ettiğinde ve herkes ona bağlı olduğunda en üst noktaya ulaşacaktır.³²⁵ Origen'e göre son veya herkesin yaşarken yaptıklarının karşılığını alacağı vakit, kötülerin cezalandırılacağı zaman gerçekleşecektir. Sonun zamanını ise sadece Tanrı bilmektedir.³²⁶ Bahsedilen bağımlı kılma azizlerin İsa'yı takip ettiği ve Havarilerin bağımlı olduğu gibi iman bağlamında İsa'ya ve Tanrı'ya tabi olmaktır. Çünkü İsa'ya bağlılığı ifade eden "tabi olma/bağımlı olma" kelimesi İsa'ya inanan ve ona tabi olan tebaasının kurtuluşuna işaret etmektedir.³²⁷ Buradan anlaşılacağı üzere Origen'e göre bütün ruhlar inançları ne olursa olsun İsa'nın krallığını Tanrı'ya teslim ettiği zamanda herkes İsa'ya iman edecek ve ona tabi olacaktır. Kurtuluşun temel dayanak noktası da bu imandır.

Herkesin külli bir şekilde İsa'ya bağımlı kılınması özgür irade açısından bazı sorular ortaya çıkarmaktadır. Özgür iradeye sahip varlıkların hepsinin İsa'ya iman etmekten başka bir şey seçmemeleri ne kadar mümkün gözükmektedir? Bahsedilen bağımlı kılınma ise ilk bakışta bir zorunluluk gibi düşünülebilir. Fakat Origen durumun böyle olmadığını ifade etmektedir. Bağımlı olma belli yollarla, belli zamanlarda ve belli bir eğitimden sonra gerçekleşecektir. İnsanların İsa'yı seçmesi zorla yaptırılan ya da zorunluluktan kaynaklı bir seçme olmayacaktır. Bu süreçte, söz, mantık ve doktrin; iyiye davet, iyi bir eğitim ve kurtuluşlarını sağlayan her türlü tavsiyeyi göz ardı eden insanları

³²² 2.Ko.5:19, "Şöyle ki Tanrı, insanların suçlarını saymayarak dünyayı Mesih'te kendisiyle barıştırdı ve barıştırma sözünü bize emanetetti."

³²³ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans Books 6-10*, 104/245 (9.41.8).

³²⁴ Steven Ray Harmon, *Apokatastasis and exegesis: A comparative analysis of the use of scripture in the eschatological universalism of Clement of Alexandria, Origen, and Gregory of Nyssa* (Southwestern Baptist Theological Seminary, 1997), 74.

³²⁵ Brian E. Daley, "Eschatology", *The Westminster Handbook to Origen*, ed. John Anthony McGuckin (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 95.

³²⁶ Origen, *On First Principles*, 69-70 (1.6.1).

³²⁷ Origen, *On First Principles*, 71 (1.6.2).

bile etkileyecek uygun tehditler etkili olacaktır. Origen bunu çocukların ya da kölelerin terbiyesine benzetmektedir. Nasıl daha küçüklerken çocuklar ve köleler korku ve tehditlerle terbiye ediliyor fakat büyüyünce akıl ve sözlerle iyiliğe yönlendiriliyorsa insanların imana yönelmelerinde de aynı prensip geçerli olmaktadır. Diğer taraftan, tüm akıllı varlıklardaki özgür iradeyle çelişmeyecek bir şekilde, herkesin nasıl, hangi yollarla ve ne zaman terbiye edilmesi ve kurtuluşlarının sağlanması gerektiği sadece Tanrı, Oğlu İsa ve Kutsal Ruh tarafından bilinmektedir.³²⁸

Her şeyin Tanrı'ya dönmesi ve onunla bir olması fikri özellikle Tanrı her şeyde her şeye olacaktır bağlamında ele alınmaktadır. Tanrı'nın mükemmelliğinden dolayı Origen, hayvanları ve kötülüklerin "her şeye" dâhil olduğunu varsaymamaktadır. Ona göre bu ifadesiyle kastedilen Tanrı'nın her bir bireyde "her şey" olmasıdır. Bu ise şu şekilde gerçekleşecektir: kötülüğün en küçük zerresinden bile ayrılmış ve temizlenmiş olan akıllı varlıkların ferasetlerinin bütün bildikleri, düşünebildikleri ve hissedebildikleri Tanrı olacak, Tanrı'dan başka hiçbir şeyi akıllarında tutamayacaklar ve bütün hareketlerinin ölçüsü Tanrı olacaktır. Bu durumda ölümün de yok olmasıyla birlikte kötülük de yok olacağı için artık iyi ve kötü ayrımı bulunmayacaktır. Kötülüğün yok olmasının burada esas nokta olduğunu söylemek mümkündür. Tanrı'nın kötülükle ve kötülükte olduğunu söylemek mümkün olmayacağı için Tanrı'nın her şeyde olması için kötülüğün yok olması ve bütün varlıkların saf bir durumda olması gerekmektedir.

Origen, ruhların İsa'ya bağımlı kılınmasını ve Tanrı'nın her şeyde olmasını son ve başlangıç arasında bir bağlantı kurarak sağlamakta ve sonu düşünerek her şeyin başlangıcı üzerine düşünmektedir. Çünkü son her zaman başlangıç gibidir. Bu durumda, her şeyin tek bir sonu olduğu gibi tek de başlangıcı vardır. Birçok şeyin tek bir sonu olduğu için tek bir başlangıçtan pek çok şey çıkmaktadır. Bahsettiği çeşitlilik ise ruhların başlangıçtaki durumlarından farklı derecelerde düşerek uzaklaşıp çeşitli varlıklar olarak bedenlenerek dünyada çeşitlilik sağlamalarıdır. Tüm bu varlıklar dünyanın sonunda başlangıçtaki tefekkür hallerine geri döneceklerdir.

Tanrı'nın iyiliği ve inayeti evrensel kurtuluşun gerçekleşmesinde temel bir rol oynamaktadır. Origen'e göre İsa'nın aracılığıyla Tanrı'nın iyiliği bütün varlıkları kapsayarak hepsini tek bir sonda eski hallerine geri döndüreceklerdir. Buna Tanrı'nın yenilmiş ve boyun eğdirilmiş düşmanları da dâhil olacaktır.³²⁹ Tanrı dünyayı inayeti ve ön bilgisiyle yaratmış ve herkesin kurtuluşa erişmesi için dünyayı gerekli şekilde donatmıştır. İnsanlara ve diğer varlıklara evrensel olarak onları erdeme yöneltecek bütün eğilimlerin ve dürtülerin yanında ne

³²⁸ 352 Origen, *On First Principles*, 318-319 (3.5.8).

³²⁹ Origen, *On First Principles*, 70 (1.6.1).

yapması ya da neden kaçınması gerektiğini idrak edebileceği bir akıl gücü bahşetmiştir.³³⁰ Kurtuluşun sağlamlasında her ne kadar insanların özgür iradeleri ana unsur olsa da Tanrı'nın inayeti insanların doğru yolu bulması ve kurtuluş için gerekli adımları atması yine Tanrı'nın inayeti, iradesi ve Logos'un kendisinde de bulunan planıyla gerçekleşmektedir. Tanrı inayetinin bir sonucu olarak sürekli bireysel ya da toplumsal düzeyde insanları kendi iyilikleri ve kurtuluşları için gerektiğinde cezalandırmakta ya da erdemli davranışları ödüllendirmektedir.

“Demek oluyor ki, bu insanın kendi isteğine ya da çabasına değil, Tanrı'nın merhametine bağlıdır”³³¹ pasajını değerlendirirken Origen, kurtuluşun kişilerin kendi özgür iradelerine ve amellerine değil de Tanrı'nın merhameti ve isteği ile gerçekleşeceği iddiasında bulunan kişilere karşı çıkmaktadır. Buna karşıt olarak argümanını sunmak için “Evi RAB yapmazsa, yapıcılar boşuna didinir. Kenti RAB korumazsa, bekçi boşuna bekler.”³³² pasajını örnek verir. Burada bahsedilen husus insanların bir şeyler yapmaması ya da çabalamaması değil, yapılan işin Tanrıyla yapılıp onun korumasını almadığında boşuna yapılacağıdır. Bir topraktaki hasat bol olduğunda bunları Tanrı'nın verdiğini herkes bilmektedir fakat çiftçinin de toprak üzerinde bir emeği bulunmaktadır. Kurtuluş da buna benzemektedir. Varlıkların çabaları Tanrı'nın ilahi yardımı ile desteklenmedikçe kurtuluşa ermek ve yapılan iyiliklerin ödülleri kazanmak için tek başına yeterli değildir. Dünyada iyi işler yapmak ve iyiliğe doğru çabalamak insanların yükümlülüğüdür. Fakat bunların meyvesi olarak kurtuluşa ermek Tanrı'nın elindedir.³³³

Tanrı'nın kurtuluşu sağlamadaki en büyük aracı, yaratmada olduğu gibi Logos olan İsa'dır. Onun insan olarak dünyaya gelişi ve haçta ölmesi ilahi kurtuluş planının temel bir parçasıdır. Logos insanların yaratıcı Tanrı'yı bilmesine ve anlamasına yardımcı olduğu gibi vahyin bir aracısı olduğu Kutsal Kitabın anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır. İsa'nın kendisi doğruluk ve erdemdir; insanlar da onun aracılığı ile erdeme sahip olacaklardır. Bütün iyi eylemlerin kaynağı olduğu gibi dünyaya ve ruhlara da iyi nosyonunu Logos koymaktadır.³³⁴ Evrensel olarak herkeste bulunan ve ahlaki olarak insanlara rehberlik eden doğal yasa olan Logos ile kurtuluş bağlamında Logos'un bireysel olarak ruhlara gelmesi arasında bir birliktelik vardır.³³⁵ Bu birliktelik

³³⁰ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, 204 (3.6.2).

³³¹ Rom.9:16.

³³² Mez.127:1.

³³³ Origen, *On First Principles*, 252 (3.1.18).

³³⁴ Origen, *The Commentary of Origen on the Gospel of St Matthew*, 1/34 (10.2).

³³⁵ Joseph S. O'leary, “Logos”, *The Westminster Handbook to Origen* (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 145.

insanların erdemli bir hayat sürerek ruhani gelişmelerine ve günahattan uzaklaşarak arınmalarına aracı olmaktadır.

Kurtuluş için iki unsur önemlidir; İman ve amel. Kişinin cezalardan kurtulup iyilik ve Tanrı ile bütünleşmesinde ilk adım imandır. İman, özgür ruha sahip varlıkların kilisenin geleneğini ve öğretilerini rasyonel olarak tasdik etmesidir. Bu imanın en temel halidir. Kişinin akli ve ruhani yeteneklerini geliştirerek, dua, riyazet aracılığıyla ve Kutsal Kitabı çalışarak imanını geliştirmesi gerekmektedir. En basit ve temel haliyle iman kurtuluş için yeterli olsa da manevi bir idrak geliştirmek için imanlı bireyin bunu daha ileriye taşıması gerekmektedir.³³⁶ Varlıkların yaşamla donatılması Tanrı'nın birçok hediyesinden biri oluşu gibi bireyde var olan "iman" da Tanrı'nın lütfunun bir sonucudur. Kutsal Kitap'ta Kutsal Ruh'un insanlara bahsettiği armağanlar sıralanırken iman bunlar arasında yer almaktadır.³³⁷ Buna göre, varlıklarda bulunan iman Tanrı'nın lütfunun bir armağanı olup yine bu lütufla kurtuluşa ereceklerdir. Zira "İmanımızı güçlendir" duasında yakarıldığı üzere kişinin imanının mükemmelleşmesi için Tanrı'nın lütfu gereklidir.³³⁸ Origen, Pavlus'u yorumlayarak Tanrı'nın lütfunu elde etmenin üç yolu olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan ilki bireyin imanı ölçüsü kadar lütuf alması, ikincisi lütufta ihtiyacı olan ve bundan yararlanacak kişilere verilmesi ve son olarak Kutsal Ruh'un istediği kişilere lütfu dağıtmasıdır. İlk olarak kişilerin içinde bulunan iman ne ölçüde olursa olsun bireyin gayreti ve iyi amelleriyle daha yüksek derecelerde lütuf elde etmek mümkündür. Buna karşılık kişinin amellerindeki ihmalkârlığı yüzünden de verilen lütuf kaybedilebilir. Aynı zamanda Tanrı imanın ölçüsüne göre ya da kişiye sağlayacağı yarara göre lütfu istediğine istediği şekilde vermektedir. Kutsal ruh da Tanrı'nın lütfunu kişinin bunu kazandığında yararına olup olmayacağına göre dağıtabilmektedir.³³⁹

İman ve lütfun kurtuluştaki rolleri, Origen'in aklanmanın sadece imanla olduğunu savunup savunmadığı sorusunu akla getirmiştir. Lütfun aklanma için temel unsurlardan biri olduğu Origen için tartışılmaz bir gerçektir. Aklanma, kişide İsa'nın erdemliliğinden bir parça olması ve kişinin ona ortak

³³⁶ Alan G. Paddle, "Faith", *The Westminster Handbook to Origen* (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 99-100.

³³⁷ 1. Ko. 12:8. "Ruh'un aracılığıyla birine bilgece konuşma yeteneği, bir diğerine aynı Ruh'tan bilgi iletme yeteneği, birine aynı Ruh'la iman, bir diğerine aynı Ruh'la hastaları iyileştirme gücü, birine mucizeler yapma gücü, birine peygamberlikte bulunma, birine ruhları ayırt etme, birine çeşitli dillerde konuşma, bir diğerine de bu dilleri çevirme yeteneği veriliyor."; Rom. 12:3 "Tanrı'nın bana bahışladığı lütufla hepinize söylüyorum, kimse kendisine gereğinden çok değer vermesin. Herkes, Tanrı'nın kendisine verdiği iman ölçüsüne göre düşüncelerinde ölçülü olsun."

³³⁸ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, 259 (4.5.3).

³³⁹ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans Books 6-10*, 104/205-206 (9.3.3, 4).

olmasıdır. Tanrı'nın doğruluğu İsa'ya imanla bütün inananlara ulaşmakta ve onları günahlarından arındırarak Tanrı'nın görkemini elde etmeye hazır hale getirmektedir. Origen bu haşmetin erdemler ya da ameller yüzünden değil iman sayesinde verildiğini eklemektedir.³⁴⁰ Fakat özgür irade konusundaki fikirlerine ve insanın kurtuluştaki uğraşına yaptığı genel vurguya bakıldığında iman ve amelin beraberce kurtuluş için elzem olduğu görülmektedir. İsa'nın kendisi Erdem olduğu ve kendisinde bunları barındırdığı için imanla İsa'nın doğruluğuna erişmek ve ondan pay almak beraberinde erdemli olmayı ve erdemli davranmayı da getirmektedir.³⁴¹ İsa ile birlikte haca gerilen suçlunun ve Luka'da bahsedilen günahkâr kadının aklanmaları için imanın yeterli olduğundan bahseden Origen, gerçek bilgiye ve imana ulaştıktan sonra işlenen günahların kişinin imanını yok edeceğini ve uygun bir imana dayanmadıklarından aklanma öncesi yapılan ahlaki eylemlerin de kişiyi aklamadığını düşünmektedir.³⁴² Lütuf ve amellerin birbirine olan ilişkisi de düşünüldüğünde Origen için iman ve amel arasında bu bağlamda sıkı bir bağlantı olduğunu söylemek mümkündür.

Origen, ruhların dünyaya aynı derecede düşmediği gibi yükselişinin ve kurtuluşunun da aynı sürelerde olmayacağını düşünmektedir. Bazı ruhlar daha uzun sürelerde eğitimden veya tedaviden geçerken diğerleri daha kısa bir zaman diliminde kurtuluşa ereceklerdir. Peki ruhların farklı derecelerde kurtuluşa erecek olması zamansal ve mekânsal olarak nasıl bir duruma işaret etmektedir? Daha kısa bir zamanda bireysel kurtuluşa erenler nerede barınacaklar? Arınmayıp daha ileri bir eğitime ihtiyaç duyan ruhlar ise nasıl bir varlık durumunda bulunarak bu eğitime devam edeceklerdir? Origen, azizlerin varlıklarını mahiyetini anlama mevzusunu ele alırken azizlerin ölümden sonra Kutsal Kitabın cennet dediği adeta bir eğitim mekânı olan dünyada bir yerde kalacaklarından bahsetmektedir.³⁴³ Bu olası bir cevap olarak görünse de kurtuluşa ermiş ruhlar hakkında tam bir bilgi de vermemektedir. Kurtuluş için vakte ihtiyaç duyan ruhların eğitiminin nasıl gerçekleşeceği konusunda farklı düşünceler de mevcuttur. Buna göre kurtuluşa erememiş ruhların tedavisi cehennemde gerçekleşmektedir. Origen'e göre ateşin, ruhları arındırma gücü mevcuttur. Bu yolla bütün günahlar ruhlar arınarak kötülüklerden temizlenir.³⁴⁴ Fakat burada bahsedilen ateşin fiziksel olarak gerçekten yakan ateş değil, kişilerin beraberinde getirdikleri günahların sebep olduğu vicdan azabıdır.³⁴⁵

³⁴⁰ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, 214-215 (3.7.13).

³⁴¹ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, 36.

³⁴² Origen, *The Commentary of Origen on the Gospel of St Matthew*, 1/81 (11.16).

³⁴³ Origen, *On First Principles*, 189-190 (2.11.6).

³⁴⁴ Origen, "Against Celsus", 4/585 (6.25)., Origen, *On First Principles*, 327 (3.6.5).

³⁴⁵ Origen, *On First Principles*, 177-178 (2.10.4).

Daha tartışmalı görülen cevap ise ruh göçü anlayışıdır. Ruhların günahlarından arınmasının ve aslına dönme sürecinin farklı olması, birden fazla dünya döngüsünün var olabileceği ve doğruluğa erişmesi gereken ruhların tekrardan eğitimden geçmesi için dünyaya dönebileceği yani reenkarnasyon fikrine götürmüştür. Birbirini izleyen çağlarda varlığa gelen dünyalar görüşü özellikle Stoacılar da baskın bir şekilde görülmektedir. Stoacılar, dünyanın birbirini izleyen dönemlerde tekrar tekrar varlığa geldiğini ve her çağda da dünyada aynı olayların ve eylemlerin tekerrür ettiğini savunmaktadırlar. Origen, özgür iradeye ters düşmesi bakımından farklı çağlardaki dünyalarda aynı olayların ve tercihlerin gerçekleştiği fikrini reddetse de birbirini izleyen çağların varlığını kabul etmiştir. Pavlus'un "Bunu, Mesih İsa'da bize gösterdiği iyilikle, lütfunun sonsuz zenginliğini gelecek çağlarda sergilemek için yaptı." ifadesindeki çağ kelimesinin çoğul kullanılmasından yola çıkarak da bu çağların bir ve ikiden fazla olduğunu belirtmiştir. Buna göre dünyamız birçok çağın arkasından geldiği gibi bundan sonra da başka dünyalar olacaktır.³⁴⁶

Origen'in reenkarnasyon fikrini inandığı suçlaması 4. ve 5. yüzyıl başlarında, 6. yüzyılın ortalarında ve 9. yüzyılda Pamphilus, Jerome, Justinian ve Photius gibi teologların eserlerinde bahsedilmiştir. Belki de Hıristiyan teologlar arasında yaygın olmayan bu suçlama çokça tekrarlandığından Origen'in gerçekten bu öğretiyi savunduğu düşüncesini doğurmuştur.³⁴⁷ Halbuki Origen, ruh göçünün ister farklı varlık türleri arasında ister insan bedeninden insana olsun Hıristiyan öğretisine aykırı olduğunu belirtmiş ve bu görüşü reddetmiştir. Reenkarnasyonu reddetmesini en kesin haliyle İlyas ve Vaftizci Yahya'nın bahsedildiği pasajların yorumlanmasında görebilmekteyiz. Yeni Ahit'e bakıldığında İsa'nın Vaftizci Yahya'yı İlyas ile bağdaştırdığı ve aynı kişi olduklarını ima ettiği pasajlar bulunmaktadır.³⁴⁸ Bu pasajları İlyas'ın yeni bir bedende doğarak Vaftizci Yahya olarak yeniden dünyaya geldiği şeklinde yorumlayan kişilere Origen karşı çıkmakta ve ruh göçü anlayışının ne

³⁴⁶ Origen, *On First Principles*, 109 (2.2.5).

³⁴⁷ Riemer Roukema, "Transmigration of Souls", *The Westminster Handbook to Origen* (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004), 205.

³⁴⁸ Mat. 11:14. "Eğer bunu kabul etmek isterseniz, gelecek olan İlyas odur."; 17:10-13 "Öğrencileri O'na şunu sordular: «Peki, din bilginleri neden önce İlyas'ın gelmesi gerektiğini söylüyorlar?» İsa, «İlyas gerçekten gelecek ve her şeyi yeniden düzene koyacak» diye cevap verdi. «Size şunu söyleyeyim, İlyas zaten gelmiştir, ama onu tanımadılar, ona yapmadıklarını bırakmadılar. Aynı şekilde İnsanoğlu da onların elinden acı çekecektir.» O zaman öğrenciler İsa'nın kendilerine Vaftizci Yahya'dan söz ettiğini anladılar."; Yuhanna 1:21 "Onlar da kendisine, «Öyleyse sen kimsin? İlyas mısın?» diye sordular.

O da, «Değilim» dedi. «Sen beklediğimiz peygamber misin?» sorusuna, «Hayır» cevabını verdi."

kilisenin öğretilerinde ne de Kutsal Kitap'ta bulunamayacağını belirtmektedir.³⁴⁹ Kilisenin doktrinlerinden uzak kimseler, Kenanlı kadın ile İsa'nın konuşmasından³⁵⁰ yola çıkarak kişinin ne kadar günaha battığına göre bazılarının insan vücudundan hayvan vücuduna geçtiğini iddia etmektedirler. Origen, bu görüşün de Kutsal Kitap'ta bulunmadığını savunmaktadır.³⁵¹

Kendisinin ruh göçünü savunduğu düşüncesi birbirini takip eden zamansal döngüler arasındaki geçişlerden bahsetmesinden kaynaklanmaktadır. Özgür iradesini kaybetmeyen ruhlar *apokatastasis*'in tam anlamıyla gerçekleştiği zamana kadar yeniden düşme ihtimaline sahiptir.³⁵² Bu yeni bir zamansal döngünün başlamasına bir sebep olabilir. Bu durumda Origen'in bahsettiği ruh göçünün, ruhun içinde bulunduğu zamanda değil de zamansal döngüler arasında yeniden düşüp bedenlenerek gerçekleşen bir yolculuk olduğunu söylemek mümkündür.³⁵³ Fakat bu durumda da bir önceki zamanlardaki bedenle bir sonraki zamansal döngüdeki bedeninde arasında bir çeşit süreklilik olduğu düşüncesi de mevcuttur.³⁵⁴ Diğer taraftan bedenler arasında bir devamlılığın olduğu görüşü ruhların Tanrı'dan uzaklaşma derecelerine göre farklı varlıklar olarak beden aldıkları anlayışı konusunda soru işaretleri doğurmaktadır. Bu devamlılığa göre ileride gerçekleşmesi muhtemel zamansal döngülerde kişinin bir öncekinden farklı olarak Tanrı'dan uzaklaşma derecesi farklı olup farklı bir bedende doğması mümkün olamaz mı? Origen, bu görüşü kesin bir doktrin olmaktan ziyade teolojik bir spekülasyon olarak ortaya koymuştur. Buna rağmen kesin olarak reenkarnasyonu reddettiği ifadeler yanında bu akıl yürütmeleri ruh göçünü desteklediği imajını yaratarak çokça eleştirilmesine neden olmuştur. Diğer yandan ruh göçünü kesinlikle reddeden ifadeleri de göz önünde bulundurulduğunda hem dünyada hem de ahirette arındırma ve tedavi amaçlı cezalandırmaya ve kurtuluş planında Tanrı'nın inayetine yaptığı vurgu Origen'in ruh göçünü desteklemiş olması kurtuluş planı içinde daha az olasılıklı bir senaryoya dönüştürmektedir.

Ele alındığı üzere Origen'in genel teolojisinin yanı sıra, *apokatastasis* anlayışı ve bu anlayışı dayandırdığı Kutsal Kitap pasajları ve yorumlamaları hiçbir istisna olmadan herkesin kurtulacağını öne sürmektedir. Fakat Origen'in bu konu üzerindeki karmaşık olan ve çelişkili gibi görünen ifadeleri evrensel

³⁴⁹ Origen, *The Commentary of Origen on the Gospel of St Matthew*, 1/127-128.

³⁵⁰ Mat.15:25-26. "Kadın ise yaklaşıp, «Ya Rab, bana yardım et!» diyerek O'nun önünde yere kapandı. İsa ona,

«Çocukların ekmeğini alıp köpeklere atmak doğru değildir» dedi."

³⁵¹ Origen, *The Commentary of Origen on the Gospel of St Matthew*, 1/84 (11.17).

³⁵² Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans*, 376 (5.10.14-15).

³⁵³ Roukema, "Transmigration of Souls", 207.

³⁵⁴ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 5/321.

kurtuluş üzerine söylediklerini de tartışmalı hale getirmiştir. Genel olarak kozmik ve evrensel bir kurtuluş ve Tanrı'ya dönüşten bahsetse de eserlerinde bazı yerlerde cehennemin ve günahların cezalandırılmasının ebedi oluşuna işaret eden ifadeler bulunmaktadır. Özellikle şeytanın kurtulup kurtulamayacağı ve Origen'in bunu savunup savunmadığı tartışmalı bir hal almıştır. Bazı yazılarında ilk olarak şeytan için "ebedi ateş"ten bahsederken bazı yerlerde de cezalandırmanın doğasının sadece iyileştirici olduğunu ve insanların cezalar yoluyla tedavi olarak kötülükten iyileştikten sonra kurtulacağını yani aslında cehennemin varlıklar için son durak olmadığını belirtmiştir. Bazı yazılarında ise cehennemin ebedi olup olmadığını bilmediğini ifade etmiştir.³⁵⁵ Fakat genel terminolojisine ve kelime seçimlerine bakıldığında evrenselci bir bakış açısı hakimdir. Tanrı, iyi olduğu için düşmanları boyun eğdirmiş bir şekilde kurtuluşa dahil edilerek "bütün" yaratılmışları evrenin sonunda eski hallerine döndürecektir.³⁵⁶ Burada bütün yaratılışa işaret eden ve her varlığın eninde sonunda cezalarını çektikten sonra da olsa kurtuluşa ereceğini belirten tasavvurlar ve kelimeler mevcuttur. Origen'in ortaya koyduğu Tanrı, kozmoloji, eskatoloji ve kurtuluş öğretileri de evrensel bir anlayışı desteklemektedir. Mutlak iyi Tanrı'nın dünya ve ahirette yarattığı kurtuluş düzeni bütün insanların mutlaka sonda O'na döneceğine işaret etmektedir.

Kurtuluşun evrensel oluşu başlı başına geleneksel Hıristiyanlık için bir tartışma konusuyken ortaya koyduğu teolojinin şeytanın kurtuluşuna da işaret etmesi Origen'in eleştirdiği noktalardan bir diğeri olmuştur. Bu bağlamda kendisinin yaşadığı dönemde İskenderiye'de gerçekleşen bir krizde Origen şeytanın herkesle birlikte arınıp imana dönerek kurtulacağını savunmakla suçlanmıştır. Jerome, Origen'in sözlerinin Valentinusçu Candidus tarafından çarpıtıldığını söylemiş ve bugün elimizde olmasa da Origen'in kendini sürgün etmek isteyen İskenderiyelilere yazdığı bir mektuptan bazı bölümleri çevirip alıntılanarak onu savunmuştur.³⁵⁷ Bu savunmada Origen açıkça şeytanın kurtulamayacağını savunur gibi görünmektedir;

Komşularından şikayetçi olmaktan zevk olan bazıları, bize ve öğretilerimize, hiç bahsetmediğimiz bir küfür suçu atfetmektedirler (ki bu yüzden "Kötü konuşanlar Tanrı'nın krallığını miras alamazlar"³⁵⁸ emrine karşı gelip gelmeyeceklerini gözden geçirmeleri gerekmektedir). Çünkü Tanrı'nın

³⁵⁵ Origen, *Commentary on the Gospel According to John*, 306 (28.63-64).

³⁵⁶ Origen, *On First Principles*, 69-70 (1.6.1).

³⁵⁷ Cyril C. Richardson, "The Condemnation of Origen", *Church History* 6/1 (1937), 53.

³⁵⁸ Burada alıntılanan pasaj 1 Korintliler 6:9'dur. Fakat buradaki çeviri orijinal manasından biraz daha farklıdır. Pasajın çevirisi şu şekildedir: "Günahkârların, Tanrı Egemenliği'ni miras almayacağını bilmiyor musunuz?"

krallığından kovulacak olanların, kötülüğün ve yıkımın babasının, yani şeytanın kurtulacağını iddia ettiğini söylüyorlar; ki bunu aklını kaçırmış ve açıkça delirmiş bir kişinin söylemesi bile mümkün değildir.³⁵⁹

Şeytanın kurtulamayacağını destekleyen ve evrensel kurtuluş anlayışını sallantıda bırakan iki unsur bulunmaktadır. İlk olarak Origen özgür irade ve şeytan dahil herkesin iyiliği seçebilme ihtimalinin oluşu konusunda oldukça ısrarcıdır. Bazı araştırmacılar da Origen'in kötülüğün varlıkların doğalarında olmayıp özgür iradelerinden kaynaklandığı düşüncesiyle şeytanın kurtulma meselesine özgür irade ve istek açısından yorumlamışlardır. Buna göre, Origen bir yandan şeytanın iyiliği seçme ihtimalinin bulunduğunu savunmakla beraber artık alışkanlık haline gelen sürekli yaptığı kötü tercihler sebebiyle iyilik yapmaya karşı bir isteği bulunmamaktadır.³⁶⁰ Bu yüzden de kurtuluşa erişmesi imkansızdır.

Bunun yanında Origen, daha önce de bahsedildiği gibi dünyanın sonunda düşmanlarının İsa'ya bağımlı kılınacağından ve son düşman olan ölümün yok edileceğinden bahsetmiştir. "İsa, Baba'nın her şeyi kendisine emanet ettiğini, kendisinin Tanrı'dan çıkıp geldiğini ve Tanrı'ya döneceğini biliyordu"³⁶¹ pasajında yer alan "her şeyi" ifadesi şeytanı ve diğer kötücül varlıkları da kapsamaktadır. Fakat Origen, "herkes nasıl Âdem'de ölüyorsa, herkes Mesih'te yaşama kavuşacak" pasajını da değerlendirerek herkesin aynı ölçüde Mesih'te yaşama kavuşmasını Tanrı'nın adaletine uygun görmemektedir. Bu yüzden son ve Tanrı'da birleşme İsa, insanların savaştığı ve mücadele ettiği her yönetimi, hükümranlığı ve gücü ortadan kaldırdığında³⁶² gerçekleşecektir. Son yok edilen ise ölüm olacaktır.³⁶³

Ortadan kaldırılacak olan ölümün şeytan ile bağdaştırılması söz konusudur. Origen bu anlayışı çok açık bir şekilde belirtmemekle birlikte eserlerinde birkaç defa ölümün günah ve şeytanla ilişkilendirilmesi söz konusudur. "İşte bugün önünüze yaşamla iyiliği, ölümlle kötülüğü koyuyorum" pasajını yorumlarken, Origen yaşamı Tanrı ile özdeşleştirirken, ölümü de şeytan ile özdeşleştirip Pavlus'un bahsettiği yok edilecek son düşman olan ölümün şeytan

³⁵⁹ Jerome, "Jerome's Apology for Himself Against the Books of Rufinus", çev. William H. Fremantle, *Theodoret, Jerome, Gennadius, & Rufinus: Historical Writings*, ed. Philip Schaff - Henry Wace (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 1892), 511 (2.18).

³⁶⁰ Origen, *On First Principles*, 88 (1.8.3).; Crouzel, *Origen*, 263.; Lisa R. Holliday, "Will Satan Be Saved? Reconsidering Origen's Theory of Volition in 'Peri Archon'", *Vigiliae Christianae* 63/1 (2009), 23.

³⁶¹ Yu.13:3

³⁶² 1Ko.15:24.

³⁶³ Origen, *Commentary on the Gospel According to John*, 347-348 (32.27-31).

olduğunu söylemektedir.³⁶⁴ Crouzel, ölümün günahla ilişkilendirilmesinden yola çıkarak günahın bir yokluk durumu olduğunu ve bir tözü olmadığını ve Origen'in savunduğu şekliyle Logos tarafından yaratılmadığını ifade etmektedir. Bu yüzden ölüm belirli bir varlık olmadıkça yok edilecek belirli bir tözünün de olamayacağını söyleyerek ölümün şeytanla bir olduğunu savunmaktadır.³⁶⁵ Bu durumda da şeytan kurtulamayacak ve Tanrı ile bir olamadan yok edilecektir.

Origen'in teolojisinde cevaplanması gereken bir soru daha vardır. Bütün varlıklar Tanrı'da birken kendi özgür iradeleriyle ihmalkarlık göstererek O'ndan uzaklaşmışlar ve düşmüşlerdir. Peki, Tanrı'ya dönüp onda bir olduktan sonra yine aynı düşüşün gerçekleşmesi imkân dışı mıdır yoksa düşüş bir daha gerçekleşmeyecek midir? Origen'in bahsettiği zaman döngülerini göz önünde bulunduran bazı araştırmacılar bu ifadelerden başka düşüşlerin olmasını olasılık dahilinde görmektedirler.³⁶⁶ Fakat Origen için *apokatastasis* kalıcı bir ilk duruma ve Tanrı'ya dönüşe işaret etmektedir. Bunun ilk göstergesi Tanrı'nın evrendeki planı dahilinde iyiliğe ve hikmete doğru yapılan yaşama çabasının kişiyi hep takip etmesi ve onları acının, üzüntünün ve kederin olmadığı mutlu sona doğru ilerletmesidir.³⁶⁷ Bu kalıcı öğrenme ve olgunluğa ulaşma hali kötülüğe doğru bir düşüşün olmayacağı anlamına gelmektedir. Varlıkların bu durumu yanında dünyada günahın ve ölümün olmayacak olması da Tanrı'daki birliği kuvvetlendirip düşüşü imkânsız hale getirecektir. İsa, krallığını Baba'ya içinde hiç günah olmayan bir şekilde teslim edecektir.³⁶⁸ Günahın, Tanrı'nın düşmanlarının ve ölümün olmadığı bir evrende insanların Tanrı'dan uzaklaşmak için bir nedenleri olmayacaktır. Ruhlar Tanrı'ya döndüğünde başlangıçtaki hoşnutluk hali tekrar sağlanacak ve kötülük yerine dürüstlük ve saflık hâkim olacaktır. Bu durumda Tanrı her şeyde her şey olacak ve tam anlamıyla mükemmelliğe kavuşacaklardır.³⁶⁹

³⁶⁴ Origen, *Homilies on Leviticus : 1-16*, çev. Gary Wayne Barkley (Washington, DC: Catholic University of America Press, 1990), 200 (9.11.2).; Aynı kitabın 14.4.6 bölümünde 1Ko. 5:5 "...bedeninin yok olması için bu adamı Şeytan'a teslim edin ki, Rab İsa'nın gününde ruhu kurtulabilsin" pasajına yorum yaparak şeytana atıfla günahkarların ölümle cezalandırılacağını söyler.

³⁶⁵ Crouzel, *Origen*, 262.

³⁶⁶ Harmon, *Apokatastasis and exegesis: A comparative analysis of the use of scripture in the eschatological universalism of Clement of Alexandria, Origen, and Gregory of Nyssa*, 70.

³⁶⁷ Origen, *On First Principles*, 88 (1.8.3).

³⁶⁸ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 81 (1.234-23).

³⁶⁹ Şahin, "Origen'in Evrensel Kurtuluş Anlayışı", 1209.

SONUÇ

2. yüzyılın sonu ve 3. yüzyılın başında yaşamış olan Origen, pek çok açıdan hala en önemli Hıristiyan teologlardan biri sayılmaktadır. Doğduğu şehir olan İskenderiye'nin köklü tarihi, dini ve felsefi açıdan entelektüel birikimi Origen'in düşüncelerinde kendini göstermektedir. Her ne kadar çoğunluğu günümüze ulaşmamış olsa da hayattayken çok fazla sayıda eser üretmiştir. Özellikle Kutsal Kitap yorumcusu olarak kimliği ön plana çıkmaktadır fakat spekülatif bir teolog olarak da orijinal fikirler ortaya koymayı başarmıştır. Bunlardan en önde geleni *apokatastasis* bağlamında geliştirdiği kurtuluş anlayışıdır. Origen, bu anlayışını kesin bir doktrin olarak değil münazara şeklinde ortaya koyduğu bir öğreti olduğunu belirtmektedir. Kesin bir doktrin olmasa da hem eleştirilmesine hem de araştırılmasına en çok sebep olan konuların başında kurtuluş anlayışı gelmektedir.

Çalışmamızın ilk sorusu olan erken dönem Hıristiyanlarının kurtuluş anlayışlarını incelerken bazı gnostik teologları, Justin Martyr, İranaeus ve İskenderiyeli Clement'in görüşlerini ele aldık. Gnostik Basilides, Carpocrates ve Valentinius öğretilerine bakıldığında sudur anlayışının hâkim olduğu ve özellikle gnosis bağlamında kurtuluşun gerçekleştiğini ve Tanrı'ya bir şekilde geri dönüş düşüncesinin hâkim olduğu ortaya çıkmaktadır. Justin Martyr, İranaeus ve İskenderiyeli Clement'in görüşleri ise daha çok İsa ve İsa'nın bedenlenmesi temelinde gelişmiştir.

Origen'in kurtuluş anlayışı ile karşılaştığımızda Origen'in hem felsefecilerle hem de erken dönemde yaşamış teologlarla ortak öğretiler paylaştığı görülmektedir. Platon'un ruhların yıldızlara dönme öğretisi ve özellikle Stoacıların başlangıca dönen evren modeli Origen'in kozmoloji anlayışıyla paralellikler barındırmaktadır. Diğer yandan Origen'in bu sistemlerde eleştirdiği noktalar olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Çokça eleştirdiği ve heretik kabul ettiği Gnostisizm'de bulunan kozmik olarak Tanrı'ya dönüşü ve birleşme fikirleri de Origen'de kendine yer bulmuş gibi gözükmektedir. Origen'in teolojisinin temel öğretilerinden biri olan ruhların dünyaya gelmeden önce de var olduğunu söyleyen öğretisi de Hıristiyan Kutsal Kitaplarında ya da geleneğinde bulunmamaktadır. Bu görüş de Platon'un ortaya koyduğu ruh öğretilerinden kaynaklanmaktadır.

Diğer yandan Justinus başta olmak üzere, İranaeus ve İskenderiyeli Clement ana akım Hıristiyanlığı temsil etmektedirler. Doğal olarak Origen'de olduğu gibi İsa'nın kefareti kurtuluş için ana unsur kabul edilmiştir. Kötülük üzerine görüşlerinin paralel olmasından kaynaklı olarak İranaeus ve İskenderiyeli Clement'in evrensel kurtuluş anlayışına yakın olduklarını söylemek mümkündür. Çünkü Origen'de olduğu gibi cezalandırma onlar için de

arındırıcı özelliğe sahiptir ve ruhu geliştirerek Tanrı'ya yöneltmektedir. Açık bir evrensel kurtuluş anlayışından bahsedilmese de Origen'in anlayışında gördüğümüz gibi bu süreç doğal olarak herkesi kurtuluşa götürmektedir.

Kutsal Kitap'ların ortaya koyduğu kurtuluş anlayışına bakıldığında yekpare bir kurtuluş anlayışı ortaya koymadıkları ve kendi içlerinde gerek derin gerek küçük farklılıklar barındırdıkları görülmektedir. Eski Ahit'in peygamber kitapları önceki tamamen dünyevi sıkıntılardan kurtuluşu ifade ederken sonraki dönemlerde daha ahlaki vurgular ve yargı gününün varlığı mevcuttur. Kurtuluş ise kozmik düzende bir değişimden bahsetmemektedir. Asıl olan Tanrı'nın gününde Siyon'da toplanarak eski düzene, özellikle Davut krallığının dönemindeki görkeme dönmektir. Daha sonraki dönemlerdeki kitaplar bireysel kurtuluşa işaret etmiş fakat önceki kitaplarda genel vurgu İsrailoğullarının kurtuluşunda bulunmuştur.

Peygamber kitapları eskatoloji ve soterioloji bağlamında hemen hemen ortak bir olay örgüsü sergilemektedirler. Genellikle ilk olarak Tanrı, İsrail halkının putperestlik, yardımlaşmama gibi dini ve ahlaki yönden kötü özelliklerine dikkat çekmekte ve onları yargı günü için uyarmaktadır. Daha sonra diğer uluslar da bazen ahlaki ve dini olarak bazense İsrail halkına karşı olan tavırları yüzünden Tanrı tarafından kınanmakta ve Rab'bin gününde yargılanacakları belirtilmektedir. Bazı kitaplar yargı gününden bahsederken diğerleri Rab'bin kurduğu yeni düzene odaklanmaktadır. Bu son evrede Tanrı önceki tavrının tam tersi olarak İsrail halkına merhamet göstermekte ve onları eski ihtiyaçlarına kavuşturmaktadır. Diğer halkların Tanrı'ya iman suretiyle bu son ihtiyaçta katılmasına ve özellikle sürgün sonrasındaki kitaplarda evrensel kurtuluşa dair imalar bulunmaktadır. Fakat bunun Peygamber kitaplarının genel bir özelliği olduğunu söylemek zor görülmektedir.

Yeni Ahit kitapları, odaklandıkları öğretiler değişiklik gösterse de eskatoloji ve soterioloji konusunda Eski Ahit'e nazaran daha tutarlı ve zengin bir içerik arz etmektedir. Var olan değişkenlikleri ise kitapların hitap ettiği zaman ve kişilerin bir yansıması olarak düşünmek mümkündür. İsa'nın insanların günahına kefaretilik olarak çarpmışa gerilmesi, Tanrı'nın Egemenliği ve yakın oluşu, tövbe, Tanrı'nın lütfu gibi temalar Yeni Ahit eskatolojisinin ve soteriolojisinin temelini oluşturmaktadır. Amellerin kurtuluştaki rolü ise Pavlus'un mektuplarında büyük ölçüde değişmektedir. Özellikle Sinoptik İncillerde iman ve amele beraberce yapılan vurgu, daha sonra İsa'ya olan imanın kurtuluştaki etkisine yönelmiştir. Pavlus'un ilk dönem mektupları ile son dönem mektupları arasında geleceğe dair farklı bir resim çizilmektedir. İlk dönem mektuplarında imansızların ve Tanrı düşmanlarının yargılanacağı fikri görülmekteyken sonraki mektuplarda kurtuluş anlamında daha kapsayıcı bir tavır sergilediği görülmektedir. Bu ikilem Kutsal Kitap'ın genelinde hakimdir. Bazı pasajlar evrensel kurtuluşu savunurken bazı pasajlar ise sonsuz

cezalandırmadan bahsetmektedir. Bu açıdan Kutsal Kitap bağlamında evrensel kurtuluşun varlığı tartışmalıdır ve kesin bir cevap sunmaktan uzaktır.

Origen, kurtuluş anlayışını oluştururken teolojinin diğer konularından da yararlanarak sistematize etmiştir. Ona göre Tanrı zamandan bağımsız bir şekilde Oğul İsa'yı yaratmıştır. Bütün her şeyi Bilgelik kimliği ile içinde barındıran İsa ise diğer her şeyin yaratılmasında aracı olarak varlıkları meydana getirmiştir. Başlangıçta Tanrı'yı tefekkür halinde olan ruhlar ihmalkarlık sebebiyle tefekkür halinden uzaklaşıp düşmeye başlamışlardır. Bu düşüş Origen'in düşüncesinde hem dünyanın yaratılmasının hem de dünyadaki kötülüğün varlığının sebebidir. Tanrı'ya dönüş yolunu imanın öğretileri ve çekilen sıkıntılar ile ruhun gösterdiği gelişim oluşturmaktadır. Hem dünyada hem de cehennemde gerçekleşecek olan cezalandırılmaların da bu bağlamda ruhu arındırıcı ve Tanrı'ya yaklaştırıcı bir rolü bulunmaktadır.

Apokatastasis anlayışı sonun başlangıç gibi olduğu düşüncesinden kaynaklanarak ortaya çıkmıştır. Origen'e göre, dünyanın sonu geldiğinde ilk olarak Oğul İsa, herkesi kendine bağımlı kılacaktır. Yani herkes İsa'ya iman edecektir. Sonrasında ise İsa, son düşman olan ölümü yok edecek ve Krallığını Tanrı'ya teslim edecektir. Bundan sonra *apokatastasis* yani ruhların başlangıçta buldukları tefekkür haline geri dönüş gerçekleşecektir. Bu haldeyken Tanrı her şeyde her şey olacaktır. Bu tıpkı düşüşten önce olduğu gibi bütün ruhların Tanrı'dan başka hiçbir şey düşünüp hissedemeyecekleri anlamına gelmektedir.

Sorulması gereken bir soru evrensel kurtuluşun şeytanı kapsayıp kapsamadığı ve bunun evrenselliğe zarar verip vermediğidir. Origen, şeytanın kurtulamayacağını kesin bir şekilde dile getirmektedir fakat diğer yandan bütün ruhlar diyerek kapsayıcı bir dil kullanmaktadır. Fakat eserleri incelendiğinde İsa'nın sonda yok ettiği ölüm ile şeytanın; prenslikler ve yönetimler ile onun yardımcılarının eşleştirildiği görülmektedir. Yani şeytan kesin olarak yok edilecektir. Şeytanın ve yardımcılarının yok edilip kurtuluşa eremeyecek olmaları evrensellik açısından sıkıntı oluşturmakta mıdır? Bunun okuyanın bakış açısına göre değişebileceğini ve tartışmaya açık olduğunu düşünmekle beraber Origen'in kullandığı dil ve genel teolojisine bakıldığında aklındakinin evrensel bir kurtuluş fikri olduğu kesin olduğunu söylemek mümkündür.

Evrensel kurtuluş anlayışı ile gördüğümüz temel problem özgür irade ile alakalıdır. Origen bütün eserlerinde ve öğretilerinde özgür iradenin mutlaklığını savunmakta ve Tanrı'nın işlerini özgür iradeyi bozmadan yapabileceğini ifade etmektedir. Diğer yandan Tanrı'nın insanların kurtuluşu için bir yol bulması ve insanların eninde sonunda Tanrı'yı seçecek olması özgür iradenin ne kadar mümkün olduğunu akla getirmektedir. Bu sorunu en açık bir şekilde *apokatastasis* gerçekleştikten sonra düşüşün bir daha

olmamasında görmekteyiz. İnsanları yeniden ihmalkarlığı düşürebilecek günahların ve benzer şeylerin olmaması insanların artık ne kadar özgür iradeye sahip olup olmadığını sormamıza neden olmaktadır. Zira insanlar seçip yapabilecekleri olasılıklar yani ahlaki olarak tercih ettikleri iyi ve kötü eylemler olduğunda özgür iradeden bahsetmek mümkündür. Bu durumda her ne kadar Origen tersini iddia edecek olsa da yeniden düşme imkanının bulunmaması özgür irade açısından sıkıntılıdır. Diğer yandan ruhların olgunluğa eriştiği için düşme ihtimalinin olmaması daha tutarlı bir yaklaşım gibi görülmektedir. Çünkü bireyler kalıcı öğrenme durumuna geçtiğinde teorik olarak kötülük yok olmasa bile her zaman kötülük karşısında iyiyi seçebilecek durumda olabilirler. Fakat Origen en erdemli insanların bile günaha düşebileceğini söylemiştir. Bu durumda bir insanın bir daha günaha düşmeyecek olgunluğa erişip erişmemesi tartışılmalıdır.

Peki Origen ve Kutsal Kitap'ın ortaya koyduğu kurtuluş anlayışı uyuşmakta mıdır? Origen, bir yorumcu olarak Kutsal Kitap pasajlarını düşüncelerini desteklemek için çok iyi alıntulamakta ve yorumlamaktadır. Fakat ruhani anlama yaptığı vurgu ve alegorik yorumları bazen spekülatif görüşlere ve daha mistik bir boyuta kapı aralayabilmektedir. Kutsal Kitaplarda görülen “yakında” gelecek olan Tanrı Egemenliği fikri Origen’de mevcut değildir. Yuhanna üzerine yazdığı tefsirden de anlaşıldığı üzere İsa ve Tanrı üzerindeki anlayışlarını büyük oranda bu İncil şekillendirmiştir. Fakat Origen için kurtuluş anlayışı bağlamında Pavlus’un mektupları daha ön plana çıkmaktadır. Dirilmeye sahiplenilecek beden konusunda Origen, Pavlus’un “farklı beden” anlayışını benimsemiştir. *Apokatastasis* anlayışını özellikle 1. Korintlilere olan mektuba yaptığı atıflar ortaya koymuştur. Mektupta yer alan “Tanrı’nın her şeyde her şey olması” ve herkesin Tanrı’da bir olması fikri Origen’in evrensel anlayışının temelini oluşturmaktadır. Diğer yandan Pavlus ve Origen’in tam anlamıyla paralellik sergilediğini de söylemek mümkün değildir. Pavlus’un iman konusunda Tanrı’nın lütfuna yaptığı vurguyu Origen de yapmaktadır. Origen ise kurtuluş için Tanrı’nı lütfunun rolünün önemini vurgulamakla birlikte kişinin kendi çabasının da büyük rol oynadığını dile getirmektedir. Origen için iman ve amel birlikte var olmak zorundadır.

Apokatastasis, Origen ve evrensel kurtuluş anlayışı üzerine çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. *Apokatastasis* anlayışı kendine sonraki dönemlerde de Nyssalı Gregor gibi teologların düşüncelerinde yer bulmuştur ve tarihsel olarak günümüze kadar uzanmaktadır. Bu açıdan apokatastasis ve kurtuluş düşüncesi ile ilgili daha çok çalışma yapılması gerektiğini düşünmekteyiz. Ayrıca, ülkemizde Kutsal Kitap üzerine yapılan çalışmalar da yeterli değildir. Hıristiyanlığın temel kaynağı olan Kutsal Kitap ve içerdiği temalar üzerine daha fazla araştırma yapmak Hıristiyanlık, dayandığı kaynaklar ve Hıristiyan teologların düşünceleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamıza yardımcı olacaktır. Çok yönlü bir kişiliği olan Origen, düşünceleri ve yaşadığı dönem

üzerinde daha çok çalışmanın olması da ilk dönem Hıristiyanlıklarının çeşitliliğinin ve düşünce yapısının ortaya konmasına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Avishur, Isaac. "Isaiah". *Encyclopedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 10/57-75. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Aydın, Fuat. *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*. Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2011.

Aydın, Fuat. "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)". *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/1 (01 Nisan 2015), 71-101.

Baker, David W. *Nahum, Habakkuk, Zephaniah (TOTC)*. Nottingham: InterVarsity Press, 2009.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=82C916C195C97815D1A5F33A4CB4925A>

Bammel, Caroline. "Adam in Origen". *The making of orthodoxy: Adam in Origen*. 62-93. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Bilgi, İsmail Hilmi. "Tanah, İncil ve Kur'an'da Kurtuluş İfade Eden Temel Terimler". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (29 Haziran 2016), 39-56.

Blosser, Benjamin J. *Become Like the Angels: Origen's Doctrine of the Soul*. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2012.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=2e0b00ea80a6221e2863c40b1eb77473>

Bostock, Gerald. "Origen's Philosophy of Creation". *Origeniana Quinta*. 253-269. Belgium: Leuven University Press, 1992.

Charles, Robert. "Eschatology". *Encyclopedia Biblica*. ed. Thomaz K. Cheyne - John S. Black. 2/1335-1390. New York: Macmillan Reference USA, 1903.

Clement of Alexandria. *Clement of Alexandria, Miscellanies Book VII; the Greek Text with Introduction, Translation, Notes, Dissertations and Indices*. çev. Fenton John Anthony Hort - Joseph B. (Joseph Bickersteth) Mayor. London, New York, Macmillan, 1902.

<http://archive.org/details/clementalexandr01hortgoog>

Clement of Alexandria. "Exhortation to the Heathen". çev. Philip Schaff. *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria*. Grand Rapids, 1885.

- Clement of Alexandria. "Stromata, or Miscellanies". *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria*. 2/299-568. Ante-Nicene Fathers. Grand Rapids, 1885.
- Cook, Robert. "Eschatology in John's Gospel". *Criswell Theological Review* 3/1 (1988), 79-99.
- Crouzel, Henri. *Origen*. çev. A.S. Worrall. Edinburgh: T&T Clark, 1989.
- Çoraklı, Eyüp. "Platon'un Ruh (Psykhē) Anlayışı". *Felsefe Arkivi* 56 (05 Temmuz 2022), 13-28. <https://doi.org/10.26650/arcip.1128359>
- Daley, Brian E. "Eschatology". *The Westminster Handbook to Origen*. ed. John Anthony McGuckin. 95-96. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.
- Dihle, Albrecht. *The Theory of Will in Classical Antiquity*. California: University of California Press, 1982.
<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=e5669c17071792198ec54f272deff5b7>
- Eusebios. *Kilise Tarihi*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2011.
- Ferguson, Everett. *Backgrounds of Early Christianity*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1993.
- Ferguson, Everett. "Eschatology". *Encyclopedia of Early Christianity*. 383-387. New York: Routledge, 1990.
- Fraser, Peter M. *Ptolemaic Alexandria*. 3 Cilt. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Frey, Jörg. "Eschatology in the Gospel of John and in the Johannine Epistles". *Eschatology in Antiquity: Forms and Functions*. ed. Hilary Marlow vd. 698-719. New York: Routledge, 2022.
- Goldingay, John. *Hosea-Micah*. Michigan: Baker Publishing Group, 2021.
<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=2338D36CD5440F569E91E4E1AD563CE3>
- Goldingay, John. *The Theology of the Book of Isaiah*. Illinois: InterVarsity Press, 2014.
<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=32A01B3CE74A96D15894B08544FA14CD>
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1. Basım, 1998.

Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 7. Basım, 2018.

Hamilton, Mark W. *A Theological Introduction to The Old Testament*. New York: Oxford University Press, 2018.

Haran, Menahem. "Amos". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik - Michael Berenbaum. 2/97-103. Thomsan Gale, 2007.

Harding, E.M. "Origenist Crises". *The Westminster Handbook to Origen*. ed. John Anthony McGuckin. 162-167. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

Harman, Ömer Faruk. "İncil". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 270-276. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

Harmon, Steven Ray. *Apokatastasis and exegesis: A comparative analysis of the use of scripture in the eschatological universalism of Clement of Alexandria, Origen, and Gregory of Nyssa*. Southwestern Baptist Theological Seminary, 1997.

<https://www.proquest.com/openview/a662a4565f760c0f9a433aa8e1299269/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>

Harris, Stephen - Platzner, Robert. *The Old Testament: An Introduction to the Hebrew Bible*. Sacramento: McGraw-Hill Education, 2. Basım, 2007.
<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=d50dcfd9f7333670bc1b0d24d5c2bc6b>

Heine, Ronald E. *Origen: Scholarship in the Service of the Church*. New York: Oxford University Press, 2011.

Hippolytus of Rome. *Refutation of All Heresies*. çev. M. David Litwa. SBL Press, 1. Basım, 2016.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=ec86abf849f955f3241369ad773ade34>

Holliday, Lisa R. "Will Satan Be Saved? Reconsidering Origen's Theory of Volition in 'Peri Archon'". *Vigiliae Christianae* 63/1 (2009), 1-23.

Irenaeus of Lyons. "Against Heresies". çev. Alexander Roberts - James Donaldson. *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. ed. Alexander Roberts - James Donaldson. 1/315-567. Ante-Nicene Fathers. USA: Hendrickson Publisher, 2. Basım, 1995.

Jakab, Attila. *The Oxford Handbook of Origen*. ed. Ronald E. Heine - Karen Jo Torjesen. New York: Oxford University Press, 2022.

Jenni, Ernst. "Eschatology of the OT". *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. 2/126-133. Nashville: Abingdon Press, 1962.

Jerome. “Jerome’s Apology for Himself Against the Books of Rufinus”. çev. William H. Fremantle. *Theodoret, Jerome, Gennadius, & Rufinus: Historical Writings*. ed. Philip Schaff - Henry Wace. 483-541. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 1892.

Katar, Mehmet. “Kefâret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/177-179. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Kelly, Joseph F. *The Ecumenical Councils of the Catholic Church: A History*. Minnesota: Liturgical Press, 2009.

Kurt, Ali Osman. “Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezzar ve Koreş Örneği”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006), 423-443.

Ladd, George Eldon. *A Theology of the New Testament, Revised Edition*. Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1993.
<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=56bd1ad122992c4bc16e710323529362>

Linjamaa, Paul. *The Ethics of The Tripartite Tractate (NHC I, 5). A Study of Determinism and Early Christian Philosophy of Ethics*. Leiden: Brill, 2019.
<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=38F2E3A8937B4AB127D554127C506086>

Link, H.G. “Reconciliation”. *The New International Dictionary of New Testament Theology*. ed. Colin Brown. 3/146. USA: Zondervan, 1985.

Martens, Peter. “Holy Spirit”. *The Westminster Handbook to Origen*. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

Martens, Peter W. *Origen and Scripture, The Contours of the Exegetical Life*. New York: Oxford University Press, 2012.

Martens, Peter W. “Origen’s Doctrine of Pre-Existence and the Opening Chapters of Genesis”. *Zeitschrift Für Antikes Christentum/Journal of Ancient Christianity* 16/3 (01 Aralık 2012), 516-549.
<https://doi.org/10.1515/zac-2012-0030>

Martin, Dale B. *New Testament History and Literature*. Yale University Press, 2012.

Martin, Sean. *Gnostikler: İlk Hıristiyan Sapkınlar*. çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu. İstanbul: Kalkeclon Yayınları, 2010.

Martyr, Justin. “Dialogue with Trypho”. çev. Philip Schaff. *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. 194-270. Edinburgh: Grand Rapids, 1887.

Martyr, Justin. "Second Apology". çev. Philip Schaff. *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. 188-193. Edinburgh: Grand Rapids, 1887.

McGuckin, John Anthony. "The Scholarly Works of Origen". *The Westminster Handbook to Origen*. ed. John Anthony McGuckin. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

Meral, Yasin. *Yahudilerin Ahir Zamani -Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Meyer, Marvin W. *The Gnostic Discoveries*. HarperCollins e-books, Reprint., 2009.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=26bd35493b0cc8635ead0ff48e3d2914>

Minns, Denis. *Irenaeus: An Introduction*. Wiltshire: T&T Clark, Revised ed. edition., 2010.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=575f9cf0941e5a3655d43b146e70add5>

Miscall, Peter D. *Isaiah (Readings, a New Biblical Commentary)*. USA: Sheffield Phoenix Press Ltd, 2. Basım, 2006.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=8a6bf2b8afb166a443aa31fa9259d6b8>

Norris, R.N. "School of Alexandria". *The Westminster Handbook to Origen*. ed. John Anthony McGuckin. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

O'leary, Joseph S. "Logos". *The Westminster Handbook to Origen*. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

Olson, Roger E. *Hristiyan İlahiyatının Hikayesi*. İstanbul: Haberci, 2020.

Opderbeck, David W. "Can Origen Help Us Understand Adam?" *New Blackfriars* 99/1083 (2018), 561-577. <https://doi.org/10.1111/nbfr.12277>

Origen. "Against Celsus". çev. Philip Schaff. *Fathers of the Third Century: Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second*. Ante-Nicene Fathers. Grand Rapids, 1885.

Origen. *Commentary on the Epistle to the Romans*. çev. Thomas P. Scheck. Washington, DC: Catholic University of America Press, 2001.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=b322ad3f5bfd49089e020ff8908f127a>

Origen. *Commentary on the Epistle to the Romans Books 6-10*. çev. Thomas P. Scheck. Catholic University of America Press, 2002.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=cfe01c15e726016059785c9cb3d5a51e>

Origen. *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*. çev. Ronald E. Heine. Washington, DC: Catholic University of America Press, 1989.

Origen. *Commentary on the Gospel According to John: Books 13-32*. çev. Ronald E. Heine. Washington, DC: Catholic University of America Press, 1993.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=9e2b8ad0a170a61b81ebb9afd164367c>

Origen. *Homilies 1-14 on Ezekiel*. çev. Thomas P. Scheck. New Jersey: The Newman Press, 2010.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=d337807c37a36809a77d5dcb6bd935ab>

Origen. *Homilies on Genesis and Exodus*. çev. Ronald E. Heine. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2002.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=77881846afaa99241ea536039a7ef6bd>

Origen. *Homilies on Jeremiah and I Kings 28*. çev. John Clark Smith. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2016.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=401846e888f32aff021e50c2ebcd0cb9>

Origen. *Homilies on Leviticus : 1-16*. çev. Gary Wayne Barkley. Washington, DC: Catholic University of America Press, 1990.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=dd771c0c42adf75b3cdc9ee150920b07>

Origen. *On First Principles*. ed. Tania M. Geist. Indiana: Ave Maria Press, 2013.

Origen. *The Commentary of Origen on the Gospel of St Matthew*. çev. Ronald E. Heine. Oxford University Press, 2018.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=2FA7FABBF6CE80FC0F5E81305429B203>

Osborn, Eric. *Clement of Alexandria*. New York: Cambridge University Press, 2005.

Osborn, Eric. *Irenaeus of Lyons*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Paddle, Alan G. "Faith". *The Westminster Handbook to Origen*. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

Paddle, Alan G. "Mystical Thought". *The Westminster Handbook to Origen*. ed. John Anthony McGuckin. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

Pairman Brown, John. "Kingdom of God". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 8/5146-5154. Detroit: Macmillan Reference USA, 2005.

Platon. *Phaidon*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 5. Basım, 2022.

Platon. *Timaeus and Critias*. çev. Robin Waterfield. USA: Oxford University Press, 2009.

Ramelli, Ilaria L.E. *The Christian Doctrine of Apokatastasis: A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena*. Leiden: Brill, 2013.

Rand, Jan A. du. "Soteriology in the Apocalypse of John". *Salvation in the New Testament: Perspectives on Soteriology*. ed. Jan G. Van Der Watt. 465-504. Leiden: Brill Academic Pub, 2005.

Reventlow, Henning Graf. *Eschatology in the Bible and in Jewish and Christian Tradition (Jsof Supplement Series, 243)*. Bath: Sheffield Academic Press, 1997.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=c996ab85c148fe9fd71735320ed702ec>

Richardson, Alan. "Salvation". *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. ed. George Arthur Buttrick. 4/168-181. Nashville: Abingdon Press, 1962.

Richardson, Cyril C. "The Condemnation of Origen". *Church History* 6/1 (1937), 50-64. <https://doi.org/10.2307/3160060>

Roukema, Riemer. "Transmigration of Souls". *The Westminster Handbook to Origen*. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

Routledge, Robin. *Old Testament Theology: A Thematic Approach*. Illinois: InterVarsity Press, 2013.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=86cc1824e39f93256f8c6f941e217c09>

Rubenson, Samuel. "From School to Patriarchate: Aspects on the Christianisation of Alexandria". *Alexandria: A Cultural and Religious Melting Pot*. ed. George Hinge - Jens A. Krasilnikoff. Aarhus: Aarhus University Press, 2009.

Runia, David T. "Philosophy". *The Westminster Handbook to Origen*. ed. John Anthony McGuckin. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2004.

Sanders, E. P. *Paul: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2001.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=8fdc34bec0b40d63c9ef5fc5b43b3bac>

Scott, Mark S. M. *Journey Back to God: Origen on the Problem of Evil*. Oxford: Oxford University Press, Reprint., 2015.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=e33b6d3e6849f7a3d4363ffac8844944>

Simonetti, M. "ALEXANDRIA, school". *Encyclopedia of Ancient Christianity*. ed. Angelo Di Berardino vd. C. 1. Illinois: IVP Academic, 2014.

Smart, James D. "Amos". *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. ed. George Arthur Buttrick. 1/116-121. Nashville: Abingdon Press, 1962.

Smart, Ninian. "Soteriology". *Encyclopedia of Religion*. 12/8526-8530. USA: Macmillan Reference USA, 2005.

Smith, Gary V. *Hosea, Amos, Micah*. Zondervan, 2011.

Socrates Scholasticus. "The Ecclesiastical History". *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories*. ed. Philip Schaff. 2. Michigan: Grand Rapids, 1886.

Şahin, Nadide. *Hristiyanlık'ta Ruhbanlık Anlayışı*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).

<http://ktp2.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=747&tarama=nadide+%C5%9Fahin>

Şahin, Nadide. "Origen'in Evrensel Kurtuluş Anlayışı: Apokatastasis". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Eylül 2022), 1198-1217. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1138028>

Tarakçı, Muhammet. "Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (01 Ocak 2010), 183-213.

Tzamalikos, P. *Origen: Cosmology and Ontology of Time*. Leiden: Brill, 2006.

Unger, Dominic. "Christ's Role in the Universe According to St. Irenaeus". *Franciscan Studies* 5/1 (1945), 3-20.

Valantasis, Richard. *The Beliefnet Guide to Gnosticism and Other Vanished Christianities*. New York: Three Leaves Press, 2006.

Van Der Watt, Jan G. "Salvation in the Gospel of John". *Salvation in the New Testament: Perspectives on Soteriology*. ed. Jan G. Van Der Watt. 101-131. Supplements to Novum Testamentum. Leiden: Brill Academic Pub, 2005.

- Van Zyl, Hermie C. “The Soteriology of Acts: Restoration to Life”. *Salvation in the New Testament: Perspectives on Soteriology*. 133-160. Supplements to Novum Testamentum. Leiden: Brill Academic Pub, 2005.
- Walls, Jerry L. (ed.). *The Oxford Handbook of Eschatology*. New York: Oxford University Press, 2007.
<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=7BCD581803D1A9F82D20AE55CF9239AF>
- Walton, Steve. “The End: What and When? Eschatology in Luke–Acts”. *Eschatology in Antiquity: Forms and Functions*. ed. Hilary Marlow vd. 676-696. New York: Routledge, 2022.
- Watts, Edward J. *City and School in Late Antique Athens and Alexandria*. Londra: University of California Press, 2008.
- Whittaker, M. “Pantænus”. *The New Catholic Encyclopedia*. C. 10. Michigan: Gale, 2002.
- Wolf, William J. “Atonement: Christian Doctrine”. *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 1/594-598. Detroit: Macmillan Reference USA, 2005.
- Kutsal Kitap. “Kutsal Kitap”. Erişim 06 Haziran 2023. <https://kutsal-kitap.net/>

